

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय
वा. क्र. 31

क्र. १५६

अ. १८९५

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

~~कुठोव - वाचक~~

डॉ. ओ. ए. विलसिन

१५/६ - १२०५

१९६

सं. क्र.

[Faint handwritten text]

१२०५

१५३०५०

वा. आ. २५५२८

वा.:

३००

वा. ३५०

आनु - १०६

आनु - १०६

द्वीवर आहे, मी शुद्धीवर आहे" या वचनांला जितकें वजन दावयाचें तितकेंच " मात्सर्या-विधतरंगविक्रम " झालेल्या विचाऱ्या चंद्रकांताच्या उक्तींना दावयाचें, हें त्याच्याही लक्षांत आलें नाहीं. तरी सत्यव्रत हा उतावीळ नव्हता; व्यवहार त्यास चांगला परिचित होता; त्यानें महाराजांस असें सांगितलें "मी सुधन्व्यास आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें दूर करीन, परंतु पूर्ववत् आपण प्रसन्नमुद्रा धारण करावी. त्यास किंवा राजास आपल्या संशया-विषयीं बोलूं नये, व राजाचा त्याग करूं नये"— हें वचन राजाच्या तोंडापुरतेंच होतें, असें दिसतें. कारण राजा गेल्यावर त्यानें आपला निषेध केला आहे, आणि इंदुमतीच्या पाति-त्रयाविषयीं त्यानें यत्किंचित्ही संशय प्रगट केला नाहीं. " प्रभुनिदेश न मी जरि तो करी, प्रभु तरी मम जीवित संहरी, " इतक्या पल्ल्यावर जरी मजल आली होती तरी विष देऊन हात विटाळण्याचा बेत त्यानें रहित करून स्वदेशत्याग पत्करिला ! याप्रकारें " सजुनि गृहजनांतें, मानवित्तें तयानें, असुख बहु वरीलें सुप्रसन्न मनानें. " ही चंद्रकांताचीच उक्ति होय, परंतु मोहपटले वितळून गेल्यावरची ! एव्हां तर तिमिर दाट पसरून उदाम भंजनाची नुक्ती कोठें झुळूक सुरू झाली आहे. असो. पुढें सत्यव्रताची व सुधन्व्याची गांठ पडली, तींत "चंद्रकांत एकाएकीं मजवर कोपला, काय कारण झालें तें न कळे " असें सुधन्वानें ह्मटल्यावरून सत्यव्रतानें सविस्तर वर्तमान सांगितलें. नंतर दोघांनींही वरोवरच मददेशास एकदम निघून जावें असा बेत होऊन, दोघेही निघून गेले. ही बातमी लागतांच चंद्रकांताचें आ-
 () हापाताळ एकच झालें. त्यानें इंदुमतीस

कारागृहांत टाकिलें, व तिजकडे नंदन बाळा-
 ला जाण्याची मनाई केली. येथून त्या
 मोहाच्या परिणामास चांगला प्रारंभ झाला.
 परंतु त्याला पत्नी फार चांगली मिळाली.
 कुलक्षय व्हावयाचा तो तिच्यामुळेंच टळला.
 इंदुमती ही जात्या मानिनी बधू ! तिच्या मन-
 त "असुखवन्दि बहु पेटला " ह्मणून तिचा
 " लोचननिर्झर आटला ! " तिला कारागृहांत
 जावयाला कांहीं भीति वाटली नाहीं. " रा-
 जाला " कांहीं वाटो, " देवाला पोले आहेत ! " असें ह्मणून तिनें आपलें समाधान केलें. तिच्या जवळच्या दासी रडायाला लागल्या त्यावेळेस ती त्यांना ह्मणाली, "कांग, तुझीं कां उगींच रडतां ? वेड्या नाहीं तर ? रडायला नको कांहीं, कारागृहीं टाकिलें, ह्मणून अपराध का केलासें होतें ? x x x आजचा हा प्रसंग कृपा-ळु ईश्वरानें माझ्या बऱ्याकरितांच घडवून आणिला आहे, असें समजा. " -पतीला दुःख होऊं नये ह्मणून ती आपणाकडून फार जपे, पण यावेळीं तिचा उपाय हटला. तिला भावी दुःखें दिसत होती, परंतु काय करिते ! तिच्या शुद्धाचरणाविषयीं सर्व नगर साक्ष देतें, परंतु चंद्रकांताला त्याचें काय ? त्याच्या मनाची "खातरी झाली " होती—त्याला याहून " सवळ प्रमाण नको " होतें. केवळ पौरांची खातरी होण्याकरितां कुलगुरुंचें " आज्ञापत्र " त्यानें मागाविलें. पुढें आज्ञापत्रीं सर्व संशयनि-वृत्ति आनंदनिधींनीं केली होती, तरी चंद्रकांताचा हेंकडपणा गेला नाहीं. त्यानें व्यवहार पुढें चालवावा असेंच ह्मटलें. या व्यवहारांत किती खोऱ्या साक्षी झाल्या असत्या कोण जाणे ? परंतु लेखांतील शेवटल्या गूढी-वाक्याचें (" तिजाविणें [मुक्तावलीविणें] नाहीं तुला पंताति " याचें). प्रसंगें नंदनमृत्युला

द्धीवर आहे, मी शुद्धीवर आहे" या वचनांला जितकें वजन द्यावयाचें तितकेंच " मात्सर्या-
ब्धितरंगविक्रम " झालेल्या विचाऱ्या चंद्रकां-
ताच्या उक्तींना द्यावयाचें, हें त्याच्याही लक्षांत
आलें नाहीं. तरी सत्यव्रत हा उतावीळ
नव्हता; व्यवहार त्यास चांगला परिचित
होता; त्यानें महाराजांस असें सांगितलें "मी
सुधन्व्यास आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें दूर करी-
न, परंतु पूर्ववत् आपण प्रसन्नमुद्रा धारण
करावी. त्यास किंवा राजास आपल्या संशया-
विषयी बोलूं नये, व राजाचा त्याग करूं नये"—
हें वचन राजाच्या तोंडापुरतेंच होतें, असें
दिसतें. कारण राजा गेल्यावर त्यानें आपला
निषेध केला आहे, आणि इंदुमतीच्या पाति-
व्रत्याविषयी त्यानें यत्किंचित्ही संशय प्रगट
केला नाहीं. " प्रभुनिदेश न मी जरि तो
करी, प्रभु तरी मम जीवित संहरी, " इतक्या
पल्ल्यावर जरी मजल आली होती तरी विष
देऊन हात विटाळण्याचा बेत त्यानें रहित
करून स्वदेशत्याग पत्करिला ! याप्रकारें
" यजुनि गृहजनांतें, मानवित्तें तयानें, असुख
बहु वरीलें सुप्रसन्न मनानें. " ही चंद्रकांता-
चीच उक्ति होय, परंतु मोहपटलें वितळून
गेल्यावरची ! एव्हां तर तिमिर दाट पसरून
उदाम भंजनाची नुक्ती कोठें झुळूक सुरू
झाली आहे. असो. पुढें सत्यव्रताची व
सुधन्व्याची गांठ पडली, तींत "चंद्रकांत ए-
काएकीं मजवर कोपला, काय कारण झालें
तें न कळे " असें सुधन्वानें ह्मटल्यावरून
सत्यव्रतानें सविस्तर वर्तमान सांगितलें. नंतर
दोघांनींही वरोवरच मददेशास एकदम
निघून जावें असा बेत होऊन, दोघेही निघून
गेले. ही बातमी लागतांच चंद्रकांताचें आ-

कारागृहात टाकिलें, व तिजकडे नंदन बाळा-
ला जाण्याची मनाई केली. येथून त्याच्या
मोहाच्या परिणामास चांगला प्रारंभ झाला !
परंतु त्याला पत्नी फार चांगली मिळाली,
कुलक्षय व्हावयाचा तो तिच्यामुळेंच टळला
इंदुमती ही जात्या मानिनी वधू ! तिच्या मन-
त "असुखवन्हि बहु पेटला " ह्मणून तिचा
" लोचननिर्झर आटला ! " तिला कारागृहांत
जावयाला कांहीं भीति वाटली नाहीं. " रा-
जाला " कांहीं वाटो, " देवाला भोले आहेत ! "
असें ह्मणून तिनें आपलें समाधान केलें. तिच्या
जवळच्या दासी रडायला लागल्या सावेळेस
ती त्यांना ह्मणाली, "कांग, तुझीं कां उगींच
रडतां ? वेड्या नाहीं तर ? रडायला नको
कांहीं, कारागृहीं टाकिलें, ह्मणून अपराध का
केलासें होतें ? x x x आजचा हा प्रसंग कृपा-
ळु ईश्वरानें माझ्या वन्याकरितांच घडवून
आणिला आहे, असें समजा. " —पतीला
दुःख होऊं नये ह्मणून ती आपणाकडून फार
जपे, पण यावेळीं तिचा उपाय हटला. तिला
भावी दुःखें दिसत होती, परंतु काय करिते !
तिच्या शुद्धाचरणाविषयीं सर्व नगर साक्ष
देतें, परंतु चंद्रकांताला त्याचें काय ? त्याच्या
मनाची "खातरी झाली " होती—त्याला याहून
" सबळ प्रमाण नको " होतें. केवळ पौरांची
खातरी होण्याकरितां कुलगुरुंचें "आज्ञापत्र"
त्यानें मागविलें. पुढें आज्ञापत्रीं सर्व संशयनि-
वृत्ति भानंदनिधींनीं केली होती, तरी चंद्र-
कांताचा हेंकडपणा गेला नाहीं. त्यानें व्यव-
हार पुढें चालवावा असेंच ह्मटलें. या व्यव-
हारांत किती खोऱ्या साक्षी झाल्या असत्या
कोण जाणे ? परंतु लेखांतील शेवटल्या गूढी-
वाक्याचें ("तिजाविणें [मुक्तावलीविणें] नाटिका

घडून ध्याल्याबरोबर चंद्रकांताचा व्यामोह नष्ट झाला. व्यामोहाची इमारत बाळूच्या पायावरच रचलेली ती एकदम कोसळली यांत कांहीं नवल नाही. व यापुढे चंद्रकांताच्या पश्चात्तापस प्रारंभ झाला व तद्वारा त्याच्या मनाचे कि-
मष धुवून गेलें ! पांचव्या अंकांत त्याची आत्मनिंदा, मृत मानलेल्या राज्ञीचे गुणस्मरण, द्वितीय संबन्ध करा असें हणणाऱ्या सरदारांचा निषेध, ज्या यशोदेला पूर्वी तोंडास येईल तें हटलें तिचा गौरव, सत्यव्रत व सुधन्वा महाराज यांविषयी पूर्वी लुप्त झालेल्या प्रेमाचा पुनः प्रसर, कमलाक्षाविषयी सुधन्व्याशीं रदवदली करण्याविषयीं निश्चय, युक्तावलीचे दर्शन होतांच तिच्याविषयीं मनांत आविर्भूत झालेलें सहज वात्सल्य, भासमान इंदुमतीची प्रतिकृति, परंतु वस्तुतः इंदुमतीच पाहून केलेला आत्मधिकार व प्रियागुणस्मरण, व ती खरोखरच इंदुमती आहे अशी खातरी झाल्यावर तिचे दोन वाक्यांनीं केलेले समाधान [काय? अज्ञून ही शंका तुझ्या मनांतली गेली नाही काय? याजकडे (सुधन्व्याकडे) वघ—हा माझा भाऊच ! म्यां चांहाळानें व्यर्थ कल्पना घेतली ! हा माझा व्यामोह !], व शेवटील वरप्रार्थनेतील (भरतवाक्यांतील) उद्गार—
झाली मोहप्रभावे मति अनि कलुषा ती प्रसादास पावो
मोहाधी सर्व लोकां विलसित सगळें हें खरा मार्ग दावो !
पाहून तो प्रेक्षकांच्या अथवा स्थानभेदेकरून वाचकांच्या, क्षमेस पात्र होतो. वारा वधें पश्चात्ताप करून प्रिया, कन्यका, व मित्र यांचा पुनरपि रत्नागम प्राप्त झाला हा मोठासा लाभ झाला असें वाटत नाही.

कुलीन व पोक्त स्त्रीनें कसे वागावे हें इंदुमती शिकविते. पतीचा इतका अनावर कोप झाला असतां, ती आपलें देहमान वि-

सरत नाही. तिची व नंदनाची ताडातोड केली तरी ती धैर्य टाकीत नाही. या संसारांत स्त्रीचें सौख्य हटलें हणजे पतीचें प्रेम, तें जरी इचें सकृदर्शनीं नाहीसें झालें, तरी ती गडबडत नाही. एवढें कुभांड रचलें असतांही पतीची निर्भर्त्सना न करितां आपल्या पित्याची आठवण होऊन हणते काय कीं, तो “ आपल्या कन्येची अशी स्थिति पाहता, तर त्याला काय दुःख झालें असतें ! ”—शावास ! इंदुमती ! शावास ! तुझी ही शांति कोठें ? आणि कोठें देवयानीचें पितृगृहीं रूसून जाणें, आणि पित्याकरवीं ययातीस शाप देवविणें ! परंतु ही शांति कोठवर ? जोंपर्यंत नंदनाचा मृत्यु ऐकिला नाही तोंपर्यंत. ती वार्ता ऐकतांच चंडवायूच्या योगानें केळ पडावी तशी इंदुमती एकदम भुईवर मूर्च्छित होऊन पडते, आणि सर्वास त्या वेळीं असेंच वाटतें कीं ही मेलीच. यशोदेनें ही संधि साधून असेंच प्रगट केलें कीं ही खरोखरच मेली. किती-
एक कविकलानभिज्ञ आक्षेपक असें हणतील कीं, शेक्सपियर कवीची येथें मोठी चूक झाली आहे. यशोदेस एवढी इंदुमती लपवितां कशी आली ? व या कृत्याबद्दल उल्लेख शेवटल्या प्रवेशापर्यंत कसा केला नाही ? त्यांस असें वाटतें कीं आपल्या पौराणिकांतल्याप्रमाणें सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष रंगभूमीवर करून दाखविल्या पाहिजेत,—त्यांचा केवळ निर्देश करितां कामा नये. त्यांच्या मते व्यंजनाद्वारे कवीला आपला अर्थ कळविण्याला कांहीं अधिकार नाही. परंतु चित्रलेखांत जसें चित्रकारास प्रधान चित्र पुरस्तरभूभागीं काढून व्यक्ततर करावे लागतें, व अप्रधान चित्रे पश्चाद्भागीं ढकलावीं लागतात, तद्वत् कवीलाही प्रधान गोष्टी तेव-

पुढें करून लहान सहान गोष्टींचा क्वचित् मध्यमाधम पात्रांच्या मुखें निर्देश, क्वचित् केवळ व्यंजनाच, करावी लागते. “ कवीचें मर्म कळण्यास अंगीं कांहीं रसिकता पाहिजे ” असें एका ग्रंथकाराचें ह्मणणें आहे तें यथार्थ आहे, ह्मणूनच एका कवीनें “ अरसिकेषु कवित्व-निवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ” अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना केली ! असो. यशोदेनें इंदुमतीस आपल्या वाड्यांत गुप्त रीतीनें लपवून ठेविली, व ती तशी राहिली. आनंदनिधीच्या संशुद्धिलेखांतील “ लाभे ती जरि शोधिशी; तिजविणें नाहीं तुला संत-ति ” हीच वाक्ये ! एक प्रयंतर आलें, दुसरें प्रयंतर पाहण्याला राणीचा धीर होईना. पतीपासून दूर राहिलें तरच नष्ट कन्येची फिरून गांठ पडेल, व संततिक्षयाचें दुःख होणार नाहीं, असा तिचा पक्का विश्वास होता. हा विश्वास सुधारलेल्या आधुनिक कालाशीं विसदृश आहे, हें खरें. परंतु प्राचीन कालाला अनुसरूनच आहे असें ह्मणावें लागतें. शेवटल्या प्रवेशांत यशोदेच्या मुखानें मुक्तावली सांपडल्याची वार्ता ऐकून राजाची गांठ घेण्याची जी अपूर्व योजना तिनें घडवून आणिली, निदान जी तिला मान्य झाली, त्या योजनेंत आत्मसंयम आपल्या अंगीं पूर्ण वसत आहे अशी तिनें आपली खातरी दाखविली आहे. बारा वर्षे जी कन्या दृष्टीस पडली नाहीं तिचें दर्शन होऊनही, व ज्या पतीनें आपला धिक्कार केला तो आपले गुण आपल्या समोर घेत आहे असें ऐकूनही, जिची चित्तवृत्ति गडबडली नाहीं, त्या साध्वीचें धैर्य लोकोत्तर कां ह्मणूं नये ? परंतु याही प्रवेशांत तिचें अभिमानित्व कवीनें फार सुरेख वणिंलें आहे. पतीनें अनुनय केला

तरी पतीच्या विरागास जें कारण झालें तें तिच्या हृदयांत तसेंच सलत होतें. सर्वांच्या भेटी झाल्या, तरी तिनें मुधन्व्याकडे पाहिलें नाहीं, आणि ह्मणूनच चंद्रकांतास “ अजून ही सुझ्या मनांतली शंका गेली नाहीं काय ? ” अशा उक्तीनें तिची क्षमा मागणें भाग पडलें. या सर्व गुणांनीं इंदुमती आमच्या भारत-वर्षीयांस फारच पूज्य होईल असें वाटतें. इंग्लिश कवीनें आपल्या ग्रंथांत “ क्याथरा-ईन ”—[आठव्या हेनरी राजाची पत्नी]—व इंदुमती (Hermione)यांची शांति, अभिमान, मितभाषित्व, गांभीर्य, व दुःखसहिष्णुता यांचें वर्णन करण्यांत पुष्कळ बुद्धिचातुर्य खर्चिलें आहे, व त्याचा असाही भाव असावा कीं ही उदाहरणें पाहून आपल्या देशभगिनी आपलें वर्तन त्याप्रमाणें ठेवितील. परंतु इंग्लिशांच्या इंग्लिश सभ्य स्त्रियांची पतीबरोबर हमरीतुमरी, पतीचें थोडें क्रूर वर्तन असलें कीं सोडचिठ्ठी मागणें, व पतीची सर्व गोष्टींत बरोबरी करणें, हा प्रकार कवीच्या काल्पनिक स्त्री-जातीशीं फारच विसदृश आहे. गोष्ट खरी आहे, कीं हल्लींचा मनु निराळा आहे; सुधारणा अधिक झाली आहे; जो तो आपले हक्क पुढें करितो आहे; स्त्रियांस स्वातंत्र्य अधिक अधिक मिळूं लागलें आहे, अबलांचा अर्धांगीपणा लोपत जाऊन त्या सर्व व्यवहारांत पुरुषांशीं संग्राम करण्यास उभ्या ठाकत आहेत; व न जाणों या जगतीतलावर आजवर अर्धी प्रजा दास होती, व अर्धी तिजवर प्रभुत्व गाजवीत होती, त्यामुळें सृष्टीतील अर्ध्या बुद्धीचा बहुतेक न्हास होत होता, त्या बुद्धीस यापुढें प्रसर मिळून राजकवीच्या

“ Everywhere

Two heads in Council, two beside the hearth,

Two who tangled business of the world.

Two in the liberal offices of life,

Two plummet dropt for one to sound the abyss
Of Science, and the secrets of the mind :

Musician, painter, sculptor, critic, more :

And everywhere the broad and bounteous Earth
Should bear a double growth of those rare souls,

Poets, whose thoughts enrich the blood of the world.

A. Tennyson—"The Princess." II.

हणण्याप्रमाणे जिकडे तिकडे एकीवदल दोन होतील. तरी ही दशा आपल्या देशांत निदान भावीच आहे, आणि ती चांगली असली तरी गत व वर्तमान दर्शतील सुखाकडे सिंहावलोकन केले असतां आमचे उन्नतीच्छु अग्रणी आह्मांवर फार घसरतील असे आह्मांस वाटत नाही. इंदुमतीसारखी स्त्रीरत्ने आमच्या देशांत पुष्कळ पैदा झाली आहेत, व अजूनही होत आहेत; तेव्हां तशी साध्वी आपल्या सर्व लोकांच्या चित्तांत पूज्यवृद्धि उत्पन्न करील यांत कांहीं संशय नाही. अशीं रत्ने पुढे निपजतील कीं नाही याविषयी थोडा संशय आहे, आणि असा संशय घेतला हणून आमचा कोणी निषेध केला तरी तो आह्मांस मान्य आहे. मात्र इतकेंच आम्हें हणणें आहे कीं, गतकालाचीं किंवा प्रणश्यत् कालाचीं सुखे अमुक अमुक होतीं, व तीं भविष्यत्कालीं कदाचित् प्राप्त होणार नाहीत, असा किंचित् विषादपर उद्गार आमचे मुखावाटे निवाला, हणजे आह्मी जरूठ झालों, व आमचे आचार-विचारही जरूठ झाले, असा आक्षेप करण्यास कोणास अवकाश मिळत नाही. आमचें असे मत आहे कीं "त्या त्या मनुंत तीं तीं सुखे असतात; एकाचीं सुखे दुसऱ्यांत असूं शकत नाहीत; लोकसमुदाय जसजसा सुधारणेचा मार्ग आक्रमीत जातो, तसतसे त्याच्या दृष्टीस नवे नवे चमत्कार पडतात; आणि हे चमत्कार निःसंशय पूर्वीचा चम-

त्कारांहून विभिन्न व क्वचित् अधिक मनोहरही असतात."

इंदुमतीचीच कन्या मुक्तावली, तेव्हां तीही मातेप्रमाणेंच मोठ्या मनाची, धीर, प्रेमळ व दुःखसहिष्णु आहे. गोपालांत जरी ती वाढली, तरी तिचें स्वाभाविक उदारत्व लोपलें नाही, आणि हणूनच तिनें यौवनदशापन्न कमलाक्षाचें चित्त हरण केलें तरी तिच्यामध्ये कैतव मुळांच नव्हतें. कमलाक्ष हा राजपुत्र, याच्याशीं आपला विवाह असंभवनीय होय हें ती जाणून होती; व हणून त्यास वरचेवर हणणे कीं "हा नाद आपण सोडून द्या कसा!" पुढे त्याच प्रवेशांत "शेवटीं दैवानें खरें" केल्यावर इतकेंच हणाली कीं "राज्य नको आणि कांहीं नको, माझ्या गाईच मला असोत हणजे झालें." तिचें सारल्य किती आहे हें त्याच प्रवेशांतील सत्यव्रताच्या व कमलाक्षाच्या लटपटो झाल्यावर तिच्या पुढील भाषणावरून कळून येतें:— "एकूण तुमचा कार्यभाग व्हायला माझेही अंग पाहिजे?—मला या वेळीं कांहीं सुचत नाही."—थोडीशी सुद्धां लटपट तिच्या हातून व्हावयाला तिच्या इतकें जीवावर येतें! परंतु ही लटपट केवळ मौनरूप होती. आणि ती तिच्या अव्याज प्रेमातिशयाकरितां सदय रसिकजनाच्या क्षमेस पात्र होईल, असा आमचा भरंवसा आहे. "कुटिलनयनिष्णात" मुधन्वाच्या व राजदरवारांत वागून वाऱ्याची दिशा ओळखणाऱ्या सत्यव्रताच्या जर ती स्तुतीस पात्र झाली आहे, दोघांसही जर वाटत आहे कीं इचें शहाणपण व इचें लावण्य गोपकुलांतलें नव्हे, मुधन्वा रागावला असतांही तीस "मोहिनी" असें जर हणत आहे, त्याला जर तिचें "सौंदर्य राजकुल

शोभणारें आहे" असें वाटत आहे, तिचे प्रबुद्ध भाषण ऐकून मधुरवाकपटु सत्यव्रत "हे अंगचेंच वळण, या दुसऱ्यांना शिकवितील," असें ह्मणून शेवटीं भाविपदसूचक "वाईसाहेब" हे शब्द जर योजीत आहे, तर तिची सर्व कृति केवळ कमलाक्षासच प्रिय होती—[सर्वहि मानसहारि ! कृती तव काय नसे प्रिय] असें नव्हतें.

सत्यव्रत हा चंद्रकांताच्या पदरचा मोठा विश्वासू व इमानी सरदार होता. याचें नातें परिजनाहून अर्थात् अधिक होतें. राजा त्या जवळ "विविध हितगूज" सांगे, व सत्यव्रतही "बहुपरी योग्य बोध" त्यास करी. राजानें सुधन्व्याचा प्राण हरण करावयाचा आपला "नृशंस हेतु" सत्यव्रताला कळविला, परंतु त्यास तो कबूल झाला नाहीं. उलट त्याचे नेत सत्यव्रतानें सुधन्व्यास कळवून त्याला स्वदेशीं जाण्यास सांगितलें, व आपणही घरादार सोडून त्याबरोबर गेला. मद्रदेशीं सत्यव्रताचें नातें सुधन्व्यापाशीं कदाचित् अधिकच विकट होतें. एकतर त्यानें राजाचा प्राण वांचविला, व दुसरें तेथील पुष्कळ मोठीं कामें उचललीं होती तीं दुसऱ्यास झेंपण्यासारखीं नव्हतीं. यामुळें सुधन्वा राजाचें प्रेम त्यावर विशेषच होतें. अंतस्थ गोष्टींत त्याचीच सल्लामसलत राजा घेई. कमलाक्ष मुक्तावलीच्या नादीं लागला हें समजतांच तेथील प्रकार प्रत्यक्ष पाहावा असा वेत राजानें केला, तेव्हां त्याबरोबर असणारा सत्यव्रतच ! कमलाक्षाचें प्रेम मुक्तावलीवर अतिशय वसलें, तें दूर करितां येणार नाहीं, दूर करण्याचा प्रयत्न केला तर पितापुत्रांत विदुष्ट पडून पित्यास पुत्रशोक किंवा पुत्रास पुत्रशोक प्राप्त होण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला

आहे, असें जेव्हां सत्यव्रतास दिसलें, तेव्हां त्यानें युक्ति लढविली, व त्या युक्तींत फार दिवस न गेलेल्या स्वदेशभूमीचें दर्शन घेण्याचा हेतु साध्य होण्याची शकल काढिली. येणें करून उभय कुळांचा संतानरक्षक सत्यव्रत झाला.

सिंहलद्वीपराजकुळाची "संजीवनौषधि" राजधात्री यशोदा होय. इचें प्रेम राजकुलावर फार, परंतु प्रेमातिशय आणि शहाणपण हीं कचित् एके ठिकाणीं निवास करितात. याचें उत्कृष्ट उदाहरण अंक २ प्रवेश ३ हें होय. मुक्तावलीला घेऊन ती राजाकडे गेली, आणि या अर्भकाच्या "लीला" पाहून त्याचें मन द्रवेल असें तिला वाटलें. आणि त्याप्रमाणें कांहीं अंशीं झालेंहो. परंतु यशोदेच्या अतिप्रसंगामुळें दुसराच अनर्थ ओढवला. तिनें राजास जेव्हां कटु शब्दांनीं प्रहार केले, तेव्हां त्याचा प्रकोप अनावर होऊन त्यानें असा हुकूम केला कीं, या अर्भकास कोठें तरी देशांतरीं टाकून द्यावें. याप्रमाणें करायला गेली एक, आणि झालें एक ! सद्धेतूनें कार्यभाग होतोच असें नाहीं. परंतु यापुढें तिला चांगली ठेंच लागली असें दिसतें. इंदुमती राज्ञी मूर्च्छित होऊन पडली, तेव्हां तिची पुढची व्यवस्था इनेच ठेविली, व सर्वत्र असें प्रगट केलें कीं ती मृत्यूच पावली. पुढें चंद्रकांत बारा वर्षे पश्चात्तापरूपी तप आचरीत असतां, इतर दरबारी लोक त्यास ह्मणत कीं द्वितीय संबंध करावा, तेव्हां ती मोडाही घाली. याचें वरपंगी कारण ती असें सांगे कीं, "इंदुमतीसारखी दुसरी मिळणार आहे ?" परंतु वस्तुतः राज्ञी जिवंतच होती. थट्टेनें जण दरबारांत असें ह्मणे कीं "तुम्ही

लग्न करायला लावालच, तर वायको वघायचें काम मजकडे टाकाहो ! मी अशी पाहीन कीं, आपणा सर्वांस वाटेल कीं या आमच्या बाईसाहेब इंदुमतीच कीं काय ?” यावर चंद्रकांतानें जेव्हां हटलें “यशोदाबाई! तुम्ही सांगाल तेव्हां लग्न करीन ! मग तर झालें ना ?” तेव्हां यशोदा जाणो सर्वांचा हिरमोड करण्यासारखें बोलली कीं “हणजे जेव्हां आमच्या बाईसाहेब जिवंत होतील तेव्हां !” हा प्रसंग अर्थात् दरवाज्यांच्या मते कधीं येणारच नव्हता, परंतु तोच तिने खरोखर घडवून आणिला. तो प्रसंग फारच मनोवेधक आहे, व स्वतः कवीस सुद्धां तसेंच वाटलें असावें; कारण त्यानें पूर्वं प्रसंगास उद्देशून असें हटलें आहे कीं, “हा प्रयोग पहायला राजे रजवाडेच पाहिजे होते ! कारण राजांनींच तो करून दाखविला !” आणि पूर्वं प्रसंगाची चिन्हाया यावर न पडून, हा प्रसंग स्पष्ट खुलेवा हणून प्रेक्षकांसमोरच त्याचा प्रयोग करून दाखविला आहे ! पूर्वीच्याचें मध्यम पात्रांच्या मुखानें वर्णन केलें आहे ! ही कविकला ! असो. नाटकाच्या पूर्वभागांत यशोदेनें आगळीक करून जें राजकुळाचें नुकसान केलें होतें, तें सर्व या प्रवेशांत तिनें भरून दिलें ! ती कृतार्थ झाली ! “एकाद्या क्षेत्रीं” जाऊन तिनें आतां “राम राम हणत” वसावें. हेंच तिला योग्य ! असो; हें प्रकरण फार लांबत चाललें, तेव्हां आटोपतें घेतलें पाहिजे.

संस्तावक हा सत्यव्रताप्रमाणें शहाणा होता, परंतु मनाचा कच्चा होता. इंदुमतीवर खोटा आरोप केला आहे, असें त्यास वाटूनही तो राजाची मर्जी जाऊं नये हणून “होस हो” ठोकून देई. या तोंडपुजेप-

णाचें प्रायश्चित्त कवीनें त्यास दिलें आहे. “कुटिल” हें पात्र फार मौजेचें आहे. संसारपथ आक्रमीत असतां असलें चटकदार पात्र बरोबर नसलें, तर वाट कंटाळवाणी वाटेल, हणून हें कवीनें योजिलें असावें. कुटिल लत्राड आहे, खिसेकांपू आहे, वज्या वज्या वाता झोकणारा आहे, सर्वांना फसवायला पाहत आहे, तरी तो प्रियच आहे. वेड्यानें त्याच्या “हुशारीवदल” राजपुत्राजवळ तारीफ केल्यावर त्यास चांगली एकादी असामी दरवारांत मिळाली असेंच आपण समजूं. गोपाल आणि वेड्या यांचें गांवढळ पण रमणीय भाषण व वर्तन, पाहिला व दुसरा सरदार यांच्या वृत्तीतील फरक, सुधन्वा राजाच्या चुका, यांविषयीही थोडेबहुत लिहावयाचें होतें. परंतु झालें हेंच फार वाढत गेलें. तेव्हां याविषयी आतां कांहीं लिहित नाहीं. सांगावयाचा भावार्थ हाच कीं, शेक्सपियर कवीच्या कृतीचें चांगलें अध्ययन केलें पाहिजे, हणजे त्यांचें मर्म कळतें. उगीच चार घटका मौज सांपडेल एवढ्यावरच राहूं नये. मौज तर आहेच, परंतु पाहिजे असल्यास उत्तम प्रतीचें शिक्षणही आहे. शिक्षण आणि मौज हीं दोन्ही कवीच्या ग्रंथांत सांपडत असल्याकारणानें ते ग्रंथ आत्रालवृद्धांस प्रिय झाले आहेत. तद्देशीयांसच झाले आहेत असें नाहीं, तर परदेशीयांसही झाले आहेत. युरोपांतील सर्व देशांत त्याचे ग्रंथ “वायवल” च्या योग्यतेचे समजतात. त्यांचीं भाषांतरें बहुतेक भाषांतून झालीं आहेत. आपल्याही देशांत बंगाली, कानडी, गुजराथी वगैरे भाषांतून त्याच्या कांहीं कांहीं ग्रंथांचीं भाषांतरें झालीं आहेत; मराठी भाषेत पुष्कळच झालीं आहेत हें महाराष्टीयांस सांगणें नको

ग्रंथ नानादेशांच्या लोकांस प्रतिकृतिरूपा-
नेही इतके प्रिय होतात, तेव्हां ते तसेच अ-
सले पाहिजेत ! नानाविध संसारप्रसंग पा-
हून कवीचे मन फारच प्रवृद्ध झाले होते. हे
प्रसंग त्याचे डोळ्यांपुढे मूर्तिमंत उभे राहत.
कवीचा " आत्मा " मूळचा एक असूनही
" सहस्रधा विभक्त " होऊन त्या त्या प्रसंगां
शोभे ! तेव्हां अशा कवीची सेवा करण्यांत
आह्मांस धन्यताच वाटते. आतांपर्यंत द्विवार
सेवा झाली आहे. ही त्रिवार करून कदाचित्
आह्मी त्याचा शेवटचा निरोप घेऊं. देवळांत-
ही भजकांची गर्दी फार होत चालली आहे,
तेव्हां धक्कावुक्की न होतां बाहेर पडलों तर व-
रेंच झाले असें समजूं. देवळांत न येतांही प्र-
भूचे दर्शन हृदयांतरां घेतां येतेच. ज्यांनीं दे-
वळाचा आह्मांस उंबरठा दाखविला, व ज्यांनीं
आंत प्रवेश करून दिला, त्या सर्वांचे आभार
आह्मी आमरण विसरणार नाहींच नाहीं.

प्रकृत नाटक आमचे परममित्र रा. रा.
शंकर मोरो रानडे यांनीं आपल्या 'अर्णव'
तून प्रसिद्ध केले. 'तारा' नाटक छापित
असतांना जी त्यांनीं आह्मांस मदत दिली, ति-
च्याहीपेक्षां हल्लीं त्यांनीं अधिक दिली. ग्रंथ
शुद्ध करण्याचें, छापण्याचें, व ठिकठिकाणीं
टिपा देण्याचें काम त्यांनीं आपणावरच घे-
तले. मोहविलसितांत विशेष ठिकठिकाणीं
घातलेल्या कविता होय. त्या प्रकृत ग्रंथका-
राच्या दोषामुळे साधारण वाचकांस दुर्बोध
झाल्या, तेव्हां त्यांवर टिपा देणें अवश्यच होतें.
या कवितांतून एक दोन कविता भवभूति-
भर्तृहरि कवींच्या श्लोकांचे केवळ भाषांतर-
रूप आहेत, हे संस्कृतज्ञ जाणतील, व या
" ग्रंथचौर्या " बदल क्षमा करतील, अशी
आहे. शेवटीं ही प्रस्तावना लिहिण्याचें

काम आजपर्यंत उरकले नाहीं, ह्मणून आह्मी
वाचकांची क्षमा मागून हा लेख पुरा करितों.
ग्रंथकर्ता.

उद्यरावती, कार्तिक शुद्ध

११ रविवार शके १८०९.

ता. ११ नोवेंबर सन १८८३ इ.

* * * येथपर्यंत आमचे परम मित्र रा. रा.
विष्णु मोरेश्वर महाजनी एम्. ए. यांनीं
आपल्या " मोहविलसित " नाटकाची
प्रस्तावना आह्मांकडे लिहून पाठविली, ती
जशीची तशीच छापून प्रसिद्ध केली आहे.
ही प्रस्तावना अगोदरच लांबली आहे, तेव्हां
आणखी कांहीं मजकूर लिहून तीत भर
घालण्याचा आमचा हेतु नाहीं. शिवाय
रा. महाजनी यांचा लेख इतका शोधकवु-
द्धीचा व परिपूर्ण आहे कीं, त्या लेखांत
आह्मी आपल्या कल्पनेनें नवीन भर घाल-
ण्याचें मनांत आणिलें, तरी आह्मांस ती
घालतां येईल कीं नाहीं याचाही आह्मांस
संशयच वाटतो. तेव्हां त्या नादांत पडण्याचें
साहस आह्मांस नको. असें जरी आहे,
तरी रा. महाजनी यांच्या लेखांतील एका
भागासंबंधानें थोडावहुत तरी लेख लिहिल्या-
शिवाय आमच्यानें रहावतच नाहीं. हा लेख
लिहिणें हें एका अर्थीं आह्मांस असंत
कष्टकर वाटतें, तथापि दुसऱ्या अर्थीं विचार
करितां आमच्या ज्या एका अत्युदार मना-
च्या मित्रानें आमच्या ऐन संकटसमयीं
आह्मांस मदत केली, व तीही अशीच कीं
ती मदत तशा प्रसंगां न मिळती, तर आम-
चा हा " अर्णव " कधींच नाममात्रशेषही
होऊन जाण्याचीच भीति होती, त्या तशा
मित्राच्या त्या तशा उपकारांचें आह्मांस
कांहींच वाटत नाहीं असें होऊन

आमचें मनच आह्लांस खाऊं लागत आहे. व एवढ्यासाठीच आह्लां फक्त तेवढ्याच प्रसंगास उद्देशून या स्थळीं चार शब्द लिहिण्याचें योजिलें आहे.

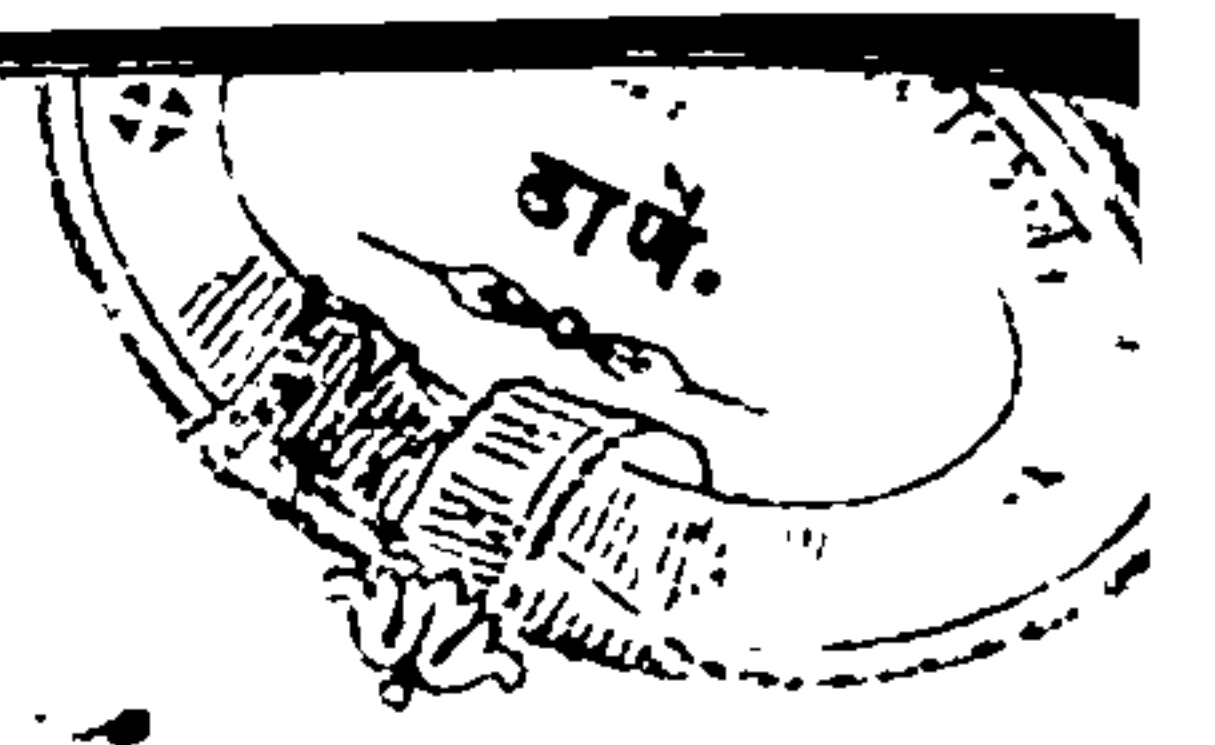
या वर जी प्रस्तावना आली आहे, तिच्या शेवटल्या पाराग्राफांत रा. महाजनी यांनीं आह्लांकडून त्यांंत झालेल्या अल्पस्वल्प मदतीस गौरवून घेतलें आहे, तथापि खुद्द आह्लांस त्यांच्याकडून जी मदत झाली, तिजपुढें आमची मदत कांहींच नाही. रा. महाजनी यांचें "तारा" नाटक छापत असतां आह्लांकडून यद्यपि तें पुस्तक छापत असतां पुकांच्या वगैरे संबधानें मदत झाली हें खरें आहे, तथापि ती मदत ह्मणजे अशाच प्रकारची होती कीं ती त्यांच्या विस्तीर्ण मित्र-मंडळांतून कोणीही आनंदानें पत्कारिली असती. परंतु रा. महाजनी यांनीं आह्लांस केलेली मदत याहून फारच निराळ्या प्रकारची व अधिक महत्वाची आहे. आमचा 'अर्णव' आपल्या प्रकृतिधर्मास अनुसरून केव्हां केव्हां ओहोट खाण्याचा संभव नाही असें नाही, तथापि जोंपर्यंत त्याचा पृष्ठभाग उचंबळविणारा इंदु साजवर छत्र धरून आहे, तोंपर्यंत त्यास सृष्टिधर्माप्रमाणें अधींच ओहोट न यावी असें प्रत्येकास वाटण्याजोगें असतें. असें आहे तथापि जगांत कधीं कधीं पदार्थांनीं विसदृशधर्मानुसरण केलेलेंही आपल्या अनुभवास येतें, त्यापैकींच कांहींसा अनुभव आमच्या "अर्णवा" सही घडला. हा अनुभव ह्मणजे काय याचें विशेष स्पष्टीकरण आह्लां या स्थळीं लिहून करीत नाही, तथापि ज्या कोणास तें स्पष्टीकरण ह्मणजे काय याची जिज्ञासा होईल, त्यांनीं आमच्या "अर्णवा" पैकीं पु० २ अंक ९/१० यांतील आच्छाद-

नपत्रावरिल "वर्गणीदारांस सूचना व विज्ञप्ति" हीं एकवार काढून पाहिल्यास त्यांना आमचा आशय वग्याच प्रकारें कळून येण्याचा संभव आहे. "नाट्यकथार्णव" सुरू करण्याचे वेळीं त्यांत आह्लां चारच प्रकरणे सुरू केलीं होती, तीं 'रतिमन्मथ नाटक', 'दौलतराव नाटक', 'शिलादित्य' व 'मथुरा' हीं होत. या चोहोंपैकीं 'दौलतराव नाटक' पु० १ अं० ८ यांत संपून गेल्यामुळें त्याचे ऐवजीं सदर अंकापासून 'अतिपीडचरित नाटक' येऊं लागलें, व तेंही पु० ३ अंक ७ यांत संपून गेल्यामुळें त्याचे ऐवजीं 'अनुतापशमन नाटक' घालण्यास सुरुवात केली, व पु० २ अं० ८ यांत तें नाटक २४ पृष्ठंपर्यंत छापूनही झालें. बाकीचीं तिन्ही प्रकरणे सवडीसवडीनें छापत होतीच. यांशिवाय आमच्या पुस्तकांत 'ग्रहसनसंग्रह' ह्मणून एक नवीन भाग पु. २ अं. २ मध्ये सुरू केला होता त्याचीही पृष्ठे केव्हां केव्हां मधून येत. ही स्थिति पु. २ अं. ८ पर्यंत अत्राधित चालली असून तींत मुख्यत्वे ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही होती कीं, आमचे पुस्तकांतील नाटकशाखेपैकीं इंग्रजी धर्तीचें एक नाटक सतत येत गेलें, व तेंही अशा प्रकारें कीं एकवार अशा प्रकारचें नाटक सुरू झालें ह्मणजे तें संपेपर्यंत तशा प्रकारचें नवीन नाटक ह्मणून सुरू केलेंच नाही. हा आमचा आह्लां लावून घेतलेला नियम मोडण्याचें वस्तुतः कारण न यावें, परंतु दैवदुर्वियोगानें तें कारण आलेंच; व आमचा पु. २ अं. ८ तयार झाला असूनही कित्येक महिनेपर्यंत तो वाचकांच्या ह्मणून हातांत देतांच येईना, कारण अंक स्वतः आमचेच हातीं नाही, तेव्हां आह्लां तो वाचकांस तरी कसा द्यावा

विलक्षण प्रसंग येऊन गुदरला असतां त्यावेळीं पूर्वीचे चालू विषय पुढे लिहिणें आपोआपच बंद पडलें, कारण जोपर्यंत वाचकांस पु. २ अं. ८ यांतील मजकूरच वाचण्यास देतां येत नव्हता, तोपर्यंत त्या मजकुरापुढील मजकूर त्यांचे हातांत देऊनही उपयोग नव्हता. अर्थात् अशा अडचणीचे प्रसंगीं पूर्वीचे सर्व विषय तसेच एका वाजूस ठेवून अगदीं नवेच विषय लिहूं लागण्याची जरूर पडली. परंतु आम्हीं एकप्रकारच्या द्वंद्वसमासाशीं संनिकृष्ट झालेले, तेव्हां नवीन विषय लिहिण्यासही चांगलासा अवकाश मिळेना, व त्यामुळे आमचा हा "अर्णव" आतां खचितच नामशेष होतो अशी आम्हांस धास्ती पडली. अशा महान् अडचणीच्या प्रसंगीं रा. महाजनी यांचे 'मोहविलसित नाटक' आम्हांकडे अगदीं अकल्पित आलें. या वेळापूर्वी आपल्या 'अर्णवां'त दुसऱ्या कोणाचाही लेख न घालण्याचा आमचा कटाक्ष होता, परंतु तो कटाक्ष आम्हांस अप्रयोजक व अडचणीचा लक्षण टाकून द्यावा लागला. एकादा गचाळसा लेख कोणाकडून लिहून त्यावेळीं आम्हांकडे येता, तर तोही केवळ एक "अर्णव" जगविण्याकरितांच आमचे पुस्तकांत आम्हीं घालूं लागण्याची ती वेळ होती. असो; अशा या ऐन प्रसंगाच्या भरांत आम्हीं पडलों असतां आमच्या सुदैवाने आम्हांस प्रस्तुतचें नाटक मिळालें. रा.

महाजनी यांच्या 'तारानाटका'ची चांगुलपणाविषयी प्रसिद्धि पूर्वीच झाली होती, तथापि तेवढ्या प्रसिद्धीवरच अवलंबून न रहातां आम्हीं त्या नाटकाचें हें भावंड साद्यंत अवलोकन केले, व त्यांतील एकेक खुबी व चमत्कार मनांत भरत जाऊन सरतेशेवटीं रा. महाजनींचें हें नाटक आपले पुस्तकांत यावेच अशी आमची बुद्धि झाली. या बुद्धीस अनुसरून आम्हीं रा. महाजनी यांस विचारण्याचाच कायतो अवकाश, आम्हीं विचारल्याबरोबर त्यांनीं उदारपणें आमच्या शब्दाचा मान राखिला, व हें नाटक आम्हांस दिलें. अशा प्रकारचें अकल्पित उत्तेजन मिळाल्यावर आम्हांसही स्वतःचे नवीन लेख तयार करण्याची उमेद आली, व त्याचेंच फळ पु. २ अं. ९।१० यांत छापिलेलें 'प्रेमगुटिका नाटक' हें होय. अशाप्रकारें हे दोनच नवीन विषय घालून हा जोड अंक तयार होतो आहे तो सुदैवाने ८ वा अंकही आमचे हातीं आला, व पुढें सर्वच मार्ग खुला झाला. तेव्हां सांगावयाचें तात्पर्य मिळून इतकेंच कीं, आमचे मित्र रा. महाजनी यांचे या वावर्तीत आम्हांवर किती उपकार झाले आहेत ते आम्हांस बोलूनही दाखवून पुरे होण्यासारखे नाहींत. तेव्हां त्यांचें यथातथा अनुमान वाचकांनींच करून घ्यावें एवढेंच आम्हीं या स्थळीं लक्षणं शकतो.

नाट्यरुथार्णव कर्ते.

मोहविलसित नाटक.

..... वा-त- ६२६

पात्रे.

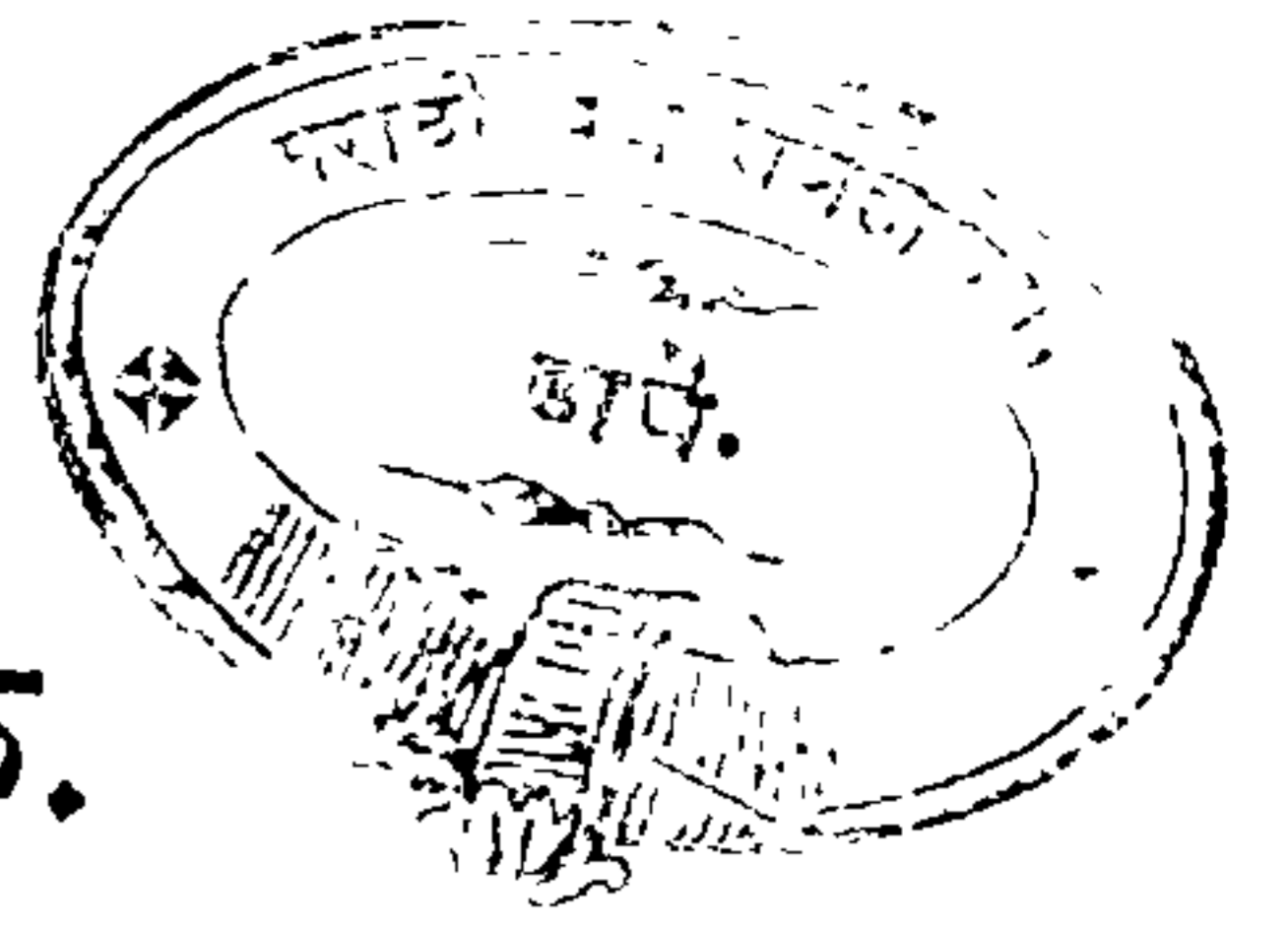
चंद्रकांत	सिंहलद्वीपचा राजा.
नंदन	त्याचा पुत्र.
सत्यव्रत	} सिंहलद्वीपचे सरदार.
संभावक		
हारीतक		
विद्यासागर		
मुधन्वा	मद्रदेशचा राजा.
कमलाक्ष	त्याचा पुत्र.
धनपाल	मद्रदेशचा सरदार.
कुटिल	एक तस्कर.
गोपाल	एक गौळी.
वेड्या	त्याचा मुलगा.
इन्दुमती	चंद्रकांताची राणी.
मुक्तावली	चंद्रकांताची कन्या.
यशोदा		
गंगा		
ह्यालसा		
नर्मदा		

(सरदार, गृहस्थ, द्वारपाल, रक्षक, गौळी, वगैरे.)

“मोहविलसित” नाटकाचें शुद्धिपत्र.

या पत्रकांत ह्रस्व दीर्घ अनुस्वार इत्यादिकांच्या चुका दाखविल्या नाहींत. कारण त्या सहज समजण्यासारख्या आहेत. ज्या समजण्यासारख्या नाहींत, त्यांचें मात्र टिप्पण केले आहे.

पृष्ठ	रकाना	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१४	१	१८	(चारुता) मानवाची	मानसाची.
१९	२	११-१२	डोक्यांत	डोक्यांत
२३	१	२४	रात्रीच्या	रात्रीच्या
२३	२	१८	तयाच्या	तपाच्या
२५	१	२२	हानि	वानी (अ. स्तवी)
५०	१	२८	टाळूनि	लंघूनि
५३	२	२६	आणि शिक्षण	आणि असें शिक्षण !
५४	१	१६	गेलो	गेलीं
७३	२	१४	येथून आपण जाऊं	(हें वाक्य येथें पुरें झालें हणून यापुढें पूर्णवि- राम पाहिजे.)

मोहविलसित नाटक.

अंक १.

प्रवेश १. स्थळ—सिंहलद्वीप—राजवा-
ड्यांतील एक खोली.

(सत्यव्रत आणि धनपाल येतात.)

धन०—खरेंच, सत्यव्रत ! तुम्हीं जर आम-
च्या मद्र देशात याल, तर मी सांगतो
हें खरें कीं नाही ते तुम्हांसच कळेल.
आमचे महाराज तुमच्या महाराजांच्या भे-
टीस आले, तसे तुमचे महाराज आमच्या
महाराजांच्या भेटीस येतील, तरच हा
प्रसंग घडून येणार. नाही तर तुम्हीं येथें
आणि आम्ही तेथें!

सत्य०—धनपाल ! त्याचीहो तुम्हीं आतां
कशा करितां तिकीर करितां ? येत्या व-
र्षीं आपल्या महाराजांच्या भेटीस यावे
असा चंद्रकांत महाराजांचा व्रत दिसतो.
आम्हीं अर्थात् स्वारीबरोबर असूंच.

धन०—तेव्हां मात्र तुम्हांला कळून येईल कीं
मी ह्मणतो तें खरें कीं नाही. खरेंच, तुम-
चा आदरसत्कार कांहीं अपूर्वच ! काय
व्यवस्था आणि काय व्रत ! आमच्या हातून
तुमची इतकी व्यवस्था राहिल कीं नाही
याचा संशयच ! पण प्रेमने दिलेले सुदा-
माचे पोहे जसे कृष्णानें मोठ्या आवडीनें
खाळे, तसे तुम्हींही आमची भाजीभाकर
गोड करून घ्यालच. खरेंच पुसाल तर—

सत्य०—अंः, त्यांत कांहीं नाही. पाहुण्यांचा
आदरसत्कार करावा हा सर्वांचा धर्मच
आहे.

धन०—धर्म तर खराच. पण करण्या
प्यांत फेर आहेना ? येथें आमचा
कांहीं तुम्हीं मान ठेवला तो कांहीं सांगतो
पुरवत नाही. तोंड देखल्या बोलतो, असें नव्हे
हो.—खरेंच ! तुम्हीं आमच्या घरीं याल,
तेव्हां कांहीं आत्मांस निराळीच योजना
करून ठेवावी लागेल. ज्ञानवळीचा पेला
देऊं एकेकास पाजून, ह्मणजे चांगले ह्मटले
नाहीं तरी हरकत नाही; पण नांवे तर
ठेवायला तुम्हांला सांपडणार नाही !

सत्य०—अहो धनपाल ! आम्हीं केले हें कांहीं
फार नाही. पण थोरांची रीतच आहे कीं
अल्पांत संतोष मानून घेऊन करणाराची
स्तुति करावी.

धन०—तुम्हांला खोटें घाटेल पण मी खरेंच
सांगतो. आंत एक आणि बाहेर एक असा
प्रकार नाही.

सत्य०—अहो, पण हें पहा ! चंद्रकांत म-
हाराजांनीं तुमच्या महाराजांचा जो आदर-
सत्कार केला, तो यथायोग्यच केला. त्यां-
चा स्नेह आजचा का आहे ! बालपणां
त्यांनीं एकत्र क्रीडा केली; एकत्रच ते वा-
दले; तेव्हां कधीं काळीं आतां गांठ पडली
तर एकमेकांनीं एकमेकांच्या उत्तम प्रकारें मान
ठेवावा, यांत नवल नाही. यांचें परस्परां-
वर प्रेम फार आहे, तें इतकें कीं राज्याका-
र्यभारानुळे त्यांच्या परस्परांच्या प्रत्यक्ष जरी
गांठी पडत नाहीत, तरी प्रतीहारमुखानें
वारंवार घडतात. त्यावेळीं नजराने, प्रीतिनी-

लेख, वगैरे एकमेकांचे एकमेकांस जातात. एतावता ते लांब असूनही जवळच आहेत. एवढा महान् सागर आड आहेना, ती त्यामुळे यांच्या मानसिक गांठी पडण्याला यांनी प्रतिबंध येत नाही. ईश्वर करो आणि त्यांचे प्रेम असेच कायम राहो !

१०—मला तर नाही वाटत की त्यांच्या प्रेमांत अंतर पडेल ह्मणून. तुमचे महाराज चांगले आहेतच, आणि तुमच्या भाग्योदयाने त्यांचा पुत्र नंदन हाही चांगला निघेल असे वाटते. चंद्रकांत महाराजांच्या पाठीमागे तो तुझाला त्यांचा विसर पाडेल. असा सुलक्ष्मण पुत्र मग तर नाही व्रोवा पाहण्यांत आला.

११—तुम्ही ह्मणतां तसाच तो राजपुत्र आहे. त्याकडे पाहून सर्व प्रजाजनांस समाधान वाटते आणि आल्हाद होतो. अगदीं जखत्रड झालेलेही ह्मणतात की हा मोठा झालेला आर्ही केव्हां पाहूं ?

धन०—राजपुत्र मोठा झालेला पाहिला ह्मणजे त्यांना मृत्यु प्रिय वाटेल, नाही वरें ?

सत्य०—होय. हेतु पुरल्यावर मग त्यांना वाचून काय करायचें आहे ?

धन०—काय करायचें आहे ? वाः ! मग त्याचा पुत्र पत्नी असे वाटेल ! अहो सत्यव्रत ! एक इच्छा परिपूर्ण झाली की दुसरी उद्भवतेच. (जानात.)

प्रवेश २:—स्थळ तेच. राजवाड्यांतलि दिवाणखाना.

(चंद्रकांत, सुधन्या, इंदुमती, नंदन, सत्यव्रत, व परिवार येतात.)

सुधन्या—नाहीं, आतां पहा, राहण्याची सवड नाही. गेलेंच पाहिजे. कारण,

श्लोक.

झाले सोडुनियां मज्जा दिन किनी ती राजधानी मम !
ओढाया गुरू राज्यधू मज्जावेणें तेथें न कोणी क्षम;
केला आदर आमुचा बहुपरीं झालों ऋगी तद्वता;
एसा लोभ असो निरंतर मनीं आवी अनुज्ञा अतां.

चंद्र०—नाहीं, इतक्यांत कांहीं आर्ही जाऊ देणार नाही.

सुध०—नाहीं नाही. मला उद्यां गेलेंच पाहिजे, कारण,

आर्ही.

नसतां आर्ही, राज्यावरि वेडल विघ्न कोणतें न कळे.
पक्षात्तापें जेंस, तेंस इतरें न चित्त होरवळे.

तशांत, आर्ही आपल्या येथें थोडे दिवस राहिलों असें नाही. आपणाला त्रास किती द्यावा ?

चंद्र०—असा त्रास होतो आहे कोणाला ? आर्हीला तो पुरवला, मग तर झालेना ?

सुध०—नाहीं. गेलेंच पाहिजे.

चंद्र०—भलतेंच. एक आठवडा तरी राहिलेंच पाहिजे.

सुध०—नाहीं. उद्यां आर्ही जाणारच.

चंद्र०—वरें, आठवडा नाही, तर नाही. चार दिवस तरी रहा.

सुध०—काय करावें आतां ? नका नका व्रोवा ! आग्रह करूं. तुमचें आणि मीं ऐकणार नाही ! पहा.

श्लोक.

मोडीन शब्द तुमचा न कधीं घडेऊ;
राहीन, कारण तसेंच जरी असेल.
नाहीं तसें, ह्मणुनियां मज राहवेना;
कापें मदीय सहती न विलंबनांना.

तर मग मला द्याच निरोप.

चंद्र०—(इंदुमतीभ उद्देशून) पाहिलें का, जातां

१. राज्याचें जोखड. २. विलंबनांस. विलंबनें=विलंब, उशीर.

हणतात? आर्लीं तर वेवा हात टेंकले.

तुमच्याकडून कांहीं होईल तर बघा आतां.

इंदु०—छे! इतक्यांतच काय मला सांगायचें तें! त्यांजकडून आर्धी शपथ घेवयाची होती कीं मी जाणारच, आणि मग मला सांगायचें होतें कीं राहतील तर बघ. कसला मेला हा आप्रहाचा कोरडा प्रकार! साफ सांगावें कीं जायचें नाहीं हणून. हणावें कीं मद्र देशांत सर्व यथास्थित आहे. कालच नव्हता का आला तिकडून दूत! इतकें सांगावें हणजे त्यांचें बोलणेंच खुंटलें.

चंद्र०—शाबास! कां महाराज! ऐकलेंना!

इंदु०—मला समजलें ते कां इतकी ओढ घेतात तें. आपणाला नाहीं का दिसत काय मनांतलें कारण असेल तें? येथें आले आहेत एकटे. बाई तेथेंच राहिल्या आहेत. कमलाक्षही तेथेंच आहे. तेव्हां त्यांची भेट केव्हां घेईन असें झालें आहे. वरकरणीं मात्र हणायचें, कीं राज्यकारभार करण्याला तेथें कोणी नाहीं हणून. त्यांना हणावें “मनांतलें खरें कारण सांगा, आणखी जा, आमच्याकडून ना नाहीं. पण मनांतलें कारण सांगितलें पाहिजे.” आणि मग ते होऊन जरी हणतील कीं आर्लीं राहतां, तरी आर्लीं त्यांस सांगूं कीं आतां नका राहूं. पण तें असो.—भाऊजी! रहाना कां एक आठवडा अधिक! एका आठवड्यानें कांहीं वर्ष होत नाहीं. हें बघा! इकडलें जेव्हां तिकडे येणें होईल, तेव्हां तुम्हीं कीं नाहीं महिनाभर अधिक ठेवून घ्या, मजकडून कांहीं ना नाहीं. मग तर झालेंना? मला जरी घरीं करमलें नाहीं, तरी त्याबद्दल तुम्हांला दोष नाहीं लावणार. राहतांना तर मग!

सुध०—नाहीं हो, वहिनी!

इंदु०—मी नाहीं ऐकायची. राहिलेंच पाहिजे.

सुध०—खचित जाणारच!

इंदु०—खचित! खचित लटल्यानें मी ऐकेन वाटतें? भाऊजी! तुम्हीं आणा जरी वाहिल्या, तरी मीं कांहीं जाऊन नाहीं. तुम्हीं हणतां खचित जाणारच. पण मी हणतें, खचित जायचें नाहीं. पुरुषाच्या ‘खचितांत’ जितका अर्थ, तितकाच बायकांच्या ‘खचितांत’ आहे, हें लक्षांत ठेवा. भाऊजी! मग जाणार का? सांगा काय तें. जाणारच असाल, तर सांगतें द्वारपालला, कीं घरांतून कोणाला बाहेर जाऊं घायचें नाहीं! मग कसें काय? खुषीनें राहणार कीं सक्तीनें राहणार? राहणार हें खचितच!

सुध०—रहायला लावणारच, तर मग खुषीनें कां न रहावें? सक्तीनें राहून तुमचें मनच दुखवायचें कीं नाहीं? तें तरी मग कशाला पाहिजे?

इंदु०—कां मी नव्हतें सांगितलें कीं, तुम्हांला राहिलेंच पाहिजे हणून? आतां राहिलां, तेव्हां बरें नाहीं का झालें?

सुध०—होय, यांत काय संशय? दादाचीही आतां मर्जी जाणार नाहीं. दादाचा लोभ मजवर कितो हणून सांगूं? दादाची गांठ पडली हणजे मला वाळपणची आठवण होते. त्यावेळीं आर्लीं

श्लोकः

क्रीडासक्त सदा असं; अवगता चिंता नसे मानसी;
अज्ञातापकृति, प्रमोदसरसी पोहं जणो मानसी;

१. अज्ञात आहे अपकृति झ० अपकार ज्याना, असे आर्धी. २. हर्षरूप सरोवरांत. हें ‘मानसी’ याचें विशेषण. ३. मानस (सरोवर). नीं

निर्व्याज प्रणयें सदैव भरलें संगुद्ध अभ्यंतर;
गळे ते अनिमित्तहोसुदनप्राय क्षपावोर !
निरुपम सुख घेऊं बाळुलीटा करुनी;
असुख किमपि नेणूं प्रेम वित्तीं धरुनी;
परिचित नव्हत्या त्या राजवृत्तिता मनामी;
निरवधि वय वाटे तें अन्नां बाळकांसी.
या—कसे काय ! यांचें मन वळतें कीं
नाहीं ?

इंदु०—होय. न वळून काय करतें ?

चंद्र०—(एकीकडे) इच्या लणण्याने राहिला,
आणि माझ्या लणण्याने रहात नव्हता,
अं ! (मोठ्याने) खरेच प्रिये ! आजचें
तुझे भाषण फारच मनोहर असतें.

इंदु०—आजचेंच ? लणजे पूर्वी कधी नव्हतें,
वाटतें !

चंद्र०—नाहीं, चुकलो. एकदा पूर्वी असें भा-
षण मनोहर होतें खरें !

इंदु०—तें केव्हां ? खरेच, बायकांचीं मनं
कीं नाहीं अगदीं भोळसर असतात. मला
समजत नाहीं वाटतें कीं हे आपलें उगींच
चढविणें आहे ? असो. पण “एकदा
पूर्वी ” असें लटके, तो प्रसंग कोणता ?

चंद्र०—काय ? न हीं स्मरत ?

श्लोक.

सभास्यार्नां आले बहुत नृ आशा धरुनियां
हंरु कीं तन्वीनें मन विविध चेष्टा करुनियां,
“वरींना मी अन्यां. वरिन” लणसी “तिहें लपति”
कसे ते पीयूषापरि विसरती शब्द सुदति !

इंदु०—आठवतो तो प्रसंग. वाहवा ! एकूण तो
आणि हा सारखाच ! बरे, तसें कां होईना ?

चंद्र०—(एकीकडे) हे कांहीं ठीक दिसत नाहीं.
“अतिभनेह झाला लणजे पापाची शंका
मनांत येते ! हायहाय !

१. कारणाशिवाय जें हंसणें आणि रडणें, त्या-
च भरलेले. २. क्षण-रात्र, वातर-दिवस. ३. सिं-
देशना राजा चंद्रकांत.

श्लोक.

—दय उडतें, येते ग्लानी, मना भ्रम मोहवी,
—रुनि विकलें गात्रें सारीं तनू ज्वर शोषवी;
—यन निववी जी ही पूर्वी प्रिया मृगलांचना,
—म सलत ती नेनांमाजी अजी कुळटांगना !

—अरे ! मी असें लणतो खरा, पण इतक्या-
नेच काय झाले ! यांत पापबुद्धि आहेच असें

—कशावरून ? मनोहर भाषण हें आदरस-
—त्काराचें एक चिन्ह नव्हे काय ?—हं-घरच्यानीं

—पाहुण्यांशीं मधुर भाषण करावें हे नीटच
आहे. तेव्हां यांत कांहीं काळें बरें नाहीं.—

पण नव्हे. आदरसत्काराची कांहीं मर्यादा
आहे कीं नाहीं ? आपलें एकमेकाजवळ

जावें, नेत्रकटाक्ष प्रेरावे, हंसावें, सांके-
तिक खुणा कराव्या, हा का आदरस-

त्कार ? हें आपल्याला तर नाहींच पाहवत !—
(मोठ्यानें) वाळा नंदना !—तूं कोणाचा रे ?

—न—वावा ! मी तुमचा.

—०—(एकीकडे) माझाच ? हो, खरा हा
माझाच आहे.—(मोठ्यानें) वाळा ! हें तुझ्या

नाकाला रे काय लागलें आहे ?—(एकीकडे)
माझ्यासारखेंच याचें नाक आहे, असें ल-

णतात.—बरे, विता नाहीं.—(मोठ्यानें) चल
वाळा ! आपण खेळूं.—तूं काय खेळत

होतास ? (एकीकडे) पण ही किती खेळ
खेळली असेल बरें ? परमेश्वरा ! धिक्

माझे जिणें !—(मोठ्यानें) नंदना !

—न—वावा !

—०—(एकीकडे) हा माझाच का नंदन ?
याचा तोंडवळा माझ्यासारखाच आहे, थेट

माझीच प्रतिमा, असें बायका लणतात.—
पण बायका पाहिजे तें लणतील ! त्यांच्या-

वर भरंवता कोणी ठेवावा ?—नाहीं, पण
हा नंदन माझ्यासारखाच आहे, यांत कांहीं

संशय नहीं.—(मोघ्यानें) बाळा ! इकडे वधूं ! गुलामा ! पळूं नको ! मी कांहीं मारीत नाही ! बाऊ का आहे मजजवळ ?—
(एकीकडे) अरे अरे ! पण याची आं तशी असेल का ?—असेलही—अरे ही प्रीति

श्लोक.

अनावर असे; नसे स्थिर कधींहि एक क्षण;
प्रभाव न कळ इचा, अनृतसें इचें लक्षण.
कधीं न घडती जर्गी, घडविने असे संगम;
विवेक करितो इला प्रतिहता मुग्धा हा भ्रम.

सुध०—आज दादाचें मन स्वस्थ दिसत नाही
इंदु०—कोण जाणें वाई काय कारण झालें
असेल तें!

सुध०—दादा ! असे उद्विग्न कां दिसतां
आहां कोठें ?

इंदु०—झालें तरी काय वाई ! असें उद्विग्न व्हा-
यला ? सांगणें हेईलका पण ?

चंद्र०—छे ! कांहीं झाले नाही. मी आहे तसाच
आहे. काय चमत्कार आहे ? बाललील
पाहून थोरांचें सुद्धां चित्त द्रवते. नंदनाला
जवळ घेऊन, त्याच्या मुखकमलाकडे पाहूं
लागलों, तों याच्या वयाचाच मी होतो
तेव्हांची आठवण झाली. त्यावेळीं मीही
याचप्रमाणें

श्लोक.

चिमुकुलाच किरीट शिरी धरों !
चिमुकुलें धनु ओढितसें करीं !
नृपकुलीं मृगया लटिकी करीं !
सपदि तातविलोचन मोहरी !

बाळा नंदना ! कोणी तुझ्या हातांतून हें
कंकण हिसकून घेतलें, तर तूं उगींच
बसशील कारे ?

नंदन—हो बसतो आहे ! ही नाही का माझी
धनुकली आणि हा बाण ?

१. परानृत, हें 'इला' द्याचें विशेषण. २. व्यर्थ.

चंद्र०—हं हं—तूं युद्ध करशील एकूण ? शात्रास
शात्रास ! खरा क्षत्रिय आहेस.—का भाऊ !
तुमचा कमलाक्ष एवढाच असेल, नाही
वरें ? तुझीं मजप्रमाणें खेळतां आशीं ?

सुध०—हें काय विचारविं ? माझा कमलाक्ष

श्लोक.

आनंदबंधु हृदया. मम तो विसावा,
क्रीडा करी मजसवें. दूर त्या न ठावा.
माझा सखा क्षणिक शत्रुहि होतसे तो,
कोपा दुरी करुनियां मज तोषवीतो.

चंद्र०—हेही बोवा आत्ताला असाच तोष
देतात. मी याला घेऊन येथें बसतो. भाऊ !
तुमची मर्जी असेल तर उद्यानाची शोभा
पहावी. प्रिये ! तूंही यांच्या बरोबर ऐस.
यांचें कांहीं कमी पडूं देऊं नको वरें. हे
माझे बंधु आहेत लक्षांत ठेव.

इंदु०—येथें याचें नसेल, तर नये येऊं. पण
बाळाला मी जातें घेऊन. बागेत हिंडा-
यची त्याला मोठी हीस आहे.

चंद्र०—नाहीं. राहूं दे त्याला येथेंच.

इंदु०—बागेत येणें होणार ना ? वसूं का आशीं
वाट पहात ?

चंद्र०—वाट नको पहायला. वाटलें तर येईन.

(एकीकडे) तुझाला कोठें ठाऊक आहे कीं
हें मीं जाळें पसरलें आहे !—(मोघ्यानें)
जा तुझीं. (सुधन्वा आणि इंदुमती जाऊं
लागतात त्याकडे पाहून एकीकडे) पहा ! ती
कशी हंसते आहे ! कशी गुलगुल गो
सांगते आहे ! जशी त्याची धर्मपत्नी
हा चांडाळांनीं ! (सुधन्वा आणि इंदुमती
जातात.) हाय ! हाय ! माझी फटकजिती
झाली ! माझी राणी परपुरुषासक्त झाली !—
(मोघ्यानें) बाळा ! जा खेळ. तूं खेळ.

१. भीति. २. नंदन. ३. संतोष.

मी खेळतो. तुझी आईही—है— खेळ खेळते ! अरे ! माझ्या विमल कुळाला इने कलंक लाविला !—अरे जा तूं खेळ.—आज-पर्यंत कितीक वरें भोळसर पुरुषांना आप-यांच्या स्त्रिया निरर्थक पतिव्रता वाटल्या असतील !—पूर्वीची गोष्ट कशाला ?—असे वाटणारे पुरुष आतां नसतील का ? नाहीत का ? त्यांना वाटते आपली पत्नी मोठी साध्वी आहे लणून !—पण—भोळे विचारे ! त्यांना कोठे ठाऊक आहे की त्यांची पत्नी जवळच्याच एकाद्या तरुण पुरुषावर आसक्त असेली ? दहांत एकादी तरी चांगली सांपडेल काय ? हाय ! हाय ! स्त्रियांचा खोटेपणा किती लणून वर्णावा ?

श्लोक.

गोड शब्द वदनें वदतील,
प्रेमगुण नयनें हंसतील,
चिंतितील हृदयां भळत्यातें,
स्त्रीचरित्र न कळे कवणातें !

असे आहे तरी त्यांना भुलून नर फसतात, सुधा लणून पितात !—आणि या रोगावर औषध लणून मुळीच नाही ! हा प्रकार अमुक ठिकाणी नाही, असे काहीं लणतां येणार नाही ! या रोगाचा प्रवेश पाहिजे तेथे होतो ! आडकाठी कोठेही नाही ! इतके असून चमत्कार हा, की ज्यांना त्याची पीडा होते, त्या बहुतेकांस ती होते हेच

चंद्र !—बाबा ! मी—तुमच्या सारखा आहे. नाही वरें ?

चंद्र०—होय.—यांतच कांहीं समाधान आहे.—कोण आहेरे तिकडे ! सत्यव्रत ! तुझी का आहां ?

सत्य०—होय महाराज !

चंद्र०—वाळा ! तूं जा यांच्याबरोबर खेळायला. कसा शहाणा आहेस, पाहूं. (नंदन परिवारासह जातो.) ऐकिलें कां सत्यव्रत ! हे बोवा आणखी राहणार !

सत्य०—त्यांना राहून घेण्याला महाराजांना कोण प्रयास पडले ! फिरफिरून ते ओढच घेत !

चंद्र०—हें पाहिलेंतना तुझीं ?

सत्य०—महाराजांच्या लणण्याला कांहीं हो लणतचना. जसजसा आपला आग्रह अधिक होऊं लागला, तसतसे त्याचें काम निकडीचें होत गेलें.

चंद्र०—एकूण तुमच्या लक्षांत हें आलें अं ?—(वसाता टाकून एकीकडे) झालें ! एवढांच सुरू झालें ! इतक्यांतच कुणकुण होऊं लागली ! लागले लणायला चंद्रकांत महाराज असे आहेत लणून ! माझ्या कानावर गोष्ट येईपर्यंत ती कितीकांच्या कानीं जाईल !—(मोठ्यानें) वरें सत्यव्रत ! असें होतें, तर मग हेहो कसे राहिले ?

सत्य०—राहिले लणजे काय, आईसाहेबांच्या आग्रहास्तव.

चंद्र०—असें असें !—वरें, झालें तें चांगलें झाले.—पण नाही !—वरें, हें तुमच्याच लक्षांत आलें, कीं दुसऱ्यांच्याही लक्षांत आलें ? तुमची तैश्चुद्धि आहे. तुझांस चटदिशीं समजतें. इतरांच्या लक्षांत नसेल आली ही गोष्ट ?

सत्य०—कां वरें ? सुधन्वा महाराज आणखी कांहीं दिवस राहणार, लणून बहुतेकांनीं ताडिलें आहे.

चंद्र०—हं ?

सत्य०—होय. ते येथे रहाणार.

चंद्र०—पण कां रहाणार याविषयी सरदार काय
हणतात ?

सत्य०—महाराजांचे आणि राणीसाहेबांचे मन
मोडुं नये हणून ! इतकेच !

चंद्र०—राणीचे मन मोडुं नये, हणून अं !
इतके पुरे आहे.—सत्यव्रत !

श्लोक.

विश्रामस्थान केलें विविध हितगुजां सांगुनिया तुझांतें,
नाहीं अतस्य कांहीं मजजवळि असेतूमचें हेंच नातें !
मत्कायार्थेकसाधो मजसि बहुपरीं योग्य तो बोध केला.
बाटे आतां मनातें कुटिलमति तुझीं; व्यर्थ विश्वास ठेला.

सत्य०—नाहीं महाराज ! असें कसें होईल ?

चंद्र०—कसें हणजे काय ? मी हणतो हें
निःसंशय खरे आहे. तुझीं खोटे आहांत,
कारण

श्लोक.

साल जरि हो खरे, धदतसां न कां सत्य तें ?
तुझांस नव कासया ? परिजनास तें शोभतें !

अथवा

पनाद घडला जरि, भरवसा मजा आवुला.

किंवा

दिसानि जरि झांकितां नवन, काय भांबावलां ?

सत्य०—महाराज ! या दासाच्या हातून प्रमाद
घडले असतील, मूर्खपणाही झाला असेल,
प्रसंगीं भेकडपणाही दिसला असेल. व

असा प्रकार प्रत्येकाच्या हातून घडतो.

या संसारांत अनेक प्रसंग येतात, त्यांत एक-

ना एक दोष मनुष्याचा दिसून येणारच

आहे. तरी प्रभुंनीं तो पोटांत घातला

पाहिजे. कारण

श्लोक.

कार्योत्तरीं जरि असे घडला प्रमाद,
मी मूढ सत्य. मजला बहु हो विषाद.

१. माझा कावार्थ—त्यांचे एकट साधणारे असे
भडो तुझीं !

मूढें अजाणुनि जरी अयमान केला,
कीजे क्षमा. प्रभुकृपेविण हा भुकेला.

आणखीं असें पहा कीं,

श्लोक.

जें वाटलें मजसि साहस, तें कराया
झालों पराङ्मुख; न दूषण ने जना या;
भीतिप्रमोहवश हो नर जागवाही,
शंका मनीं उपजली न कळे कशी ही ?

तेव्हां महाराजांनीं माझ्या खरेपणाविषयी
संशय घेऊं नये. दुसरी प्रभुपारीं इतकी
प्रार्थना आहे, कीं असें संदिग्ध भाषण
करूं नये. माझा अपराध कोणता, हे
या दासास स्पष्टपणें सांगावे. हणजे घ-
डला असेल तर कवू करीन, नसेल तर
तसें सांगेन.

चंद्र०—अहो सत्यव्रत ! मी संदिग्ध बोल
नाहीं. तुझाला ठाऊक असलेच पाहिजे,
कारण

श्लोक.

तुझां न जरि हें दिसे, नवन अंधता पावले !
तुझां श्रुत न हें जरी, बधिर कर्ण ते जाहले !
तुझां न कळले, तरी कळतसे वदा काय तें ?
अहा ! परवशा प्रिया कुटिलता कशी सेविने !

याबद्दल तुमची तर खातरी होऊन चुकली
असेल, आणि मला जर

श्लोक.

सांगल सत्य, तरि संशय काय राहे ?
राजी विलोळें परपूहसक्त आहे !
बोला तुझांस बहु जीं दिसलीं प्रमाणें,
नाहीं तरी नयनपंगु तुझांस जागें.

सत्य०—महाराज ! राणीसाहेब आमच्या

श्री-त्यांविषयीं इतर कोणीं असें हटलें अ-

तर मी असा सत्य वसतोंना ! अल्लेच,

आपण कांहीं तरी मनांत आणितां ? दासा

ला क्षमा असावी ! पण असले विपरीत

१. चंचल. २. अध डोळ्याचे.

शब्द कधीही महाराजांनीं मुखांतून काढूं नयेत, व आलीही ऐकूं नयेत. असले शब्द कोणी परिजन उच्चारिल, तर त्याची जीभ झडो !

या०—काय सत्यव्रत ! कानाशीं कान लावणें, गालाशीं गाल लावणें, हळूच बोलणें, एकीकडे बघून हंसणें, मध्येच सुस्कारा टाकणें, एकांतस्थानाची अपेक्षा करणें, युगसम घटिका वाटणें, मध्यरात्र केव्हा होईल झणून उत्सुक होणें, इतरांच्या दृष्टी-आड नीच कर्म करूं पाहणें, हें कांहीं नाही काय!—हें कांहीं नसेल तर सारें जग मिथ्या आहे ! आणि हा सर्व भास आहे !

श्लोक.

नसे ही धरित्री, नसे ईत कांही,
जगा व्यापितें तेंहि आकाश नाही;
नसे तो सुधन्वा, न मी चंद्रकांत,
नसे भाज माझी. असो हा कथान्त !

सत्य०—महाराज ही खचितच कुकल्पना आहे, ही आपण लवकर काढून टाका कशी. नाही तर इजपासून फार अनर्थ घडतील !

चंद्र०—(दृष्टानें) कल्पना खोटी नव्हे, खरी आहे.

सत्य०—छे: असें कधीही होणार नाहीं.

चंद्र०—नाहीं झणजे ? मी झणतों खरी आहे आणि तुम्ही झणतां नाहीं झणून ? सत्यव्रत ! तुम्ही खोटे बोलतां ! यामुळे तुमचा मला तिटकारा येतो ! माझी आतां खातरी झाली, तुम्ही अगदीं मंदधी निष्कालजी आहां—नाहीं—तुम्हाला सर्व ठाऊक आहे, पण उगीच माहीत नाहीसें दाखविता ! अहो सत्यव्रत ! सत्य स्मरून वागा ! कानांवर हात ठेवतां याला काय झणावें ?

हें बघा, देवाच्या घरीं क्षमा नसती, तर तिचा केव्हांच अंत झाला असता !

सत्य०—महाराज ! आईसाहेब परपुरुषासक्त झणतां, तो परपुरुष कोण ?

चंद्र०—कोण झणजे नाहीं ठाऊक ? अहो, तो मद्राधिप सुधन्वा, ज्याच्या गळ्यांत जाणें ती ताईत वनून राहिली आहे ! त्याला—(थांबून) पण माझा परिजन मजशीं इमानी असेल, आपल्या स्वतःच्या हिताकडे जशी त्याची दृष्टि असते, तशी मज्या कीर्तीकडे असेल,—तर तो असें काम करील, कीं पुढें मग तिकडे पहायलाच नको.—परिजनचसा काय ? तुमच्या हातून नाहीं कां हें काम घडणार ? सुरापात्रांत थोडी पूड टाकिली, कीं मग पुनः शत्रूचें नांव काढायला नको. तुमचा मला भरंवसा आहे.

सत्यव्रत ! या गोष्टीमुळे माझ्या तळपायाची आग मस्तकापर्यंत गेली आहे, तेव्हां माझें काम ऐकालच. असल्या पेल्या मला मिळेल, तर ती मला संजीवनी सुधाच वाटेळ.

सत्य०—महाराज ! आपण हें काय मनांत आणिलें आहे ? मला विष देतां येणार नाहीं, अशी गोष्ट नव्हे. आणि मी विष दिलेंच, तर असलें जलाल विष देणार नाहीं. असें देईन कीं त्याचा परिणाम लवकर जरी दिसून येणार नाहीं, तरी आज नाही उद्यां कार्यभाग करायला कधीही चुकणार नाही. पण आमच्या राणी साहेबांच्या हातून असें कुकर्म घडलें असेल, अशी कल्पना सुद्धां मला करवत नाहीं.—काय यांची योग्यता ! काय त्यांची थोरवी !—महाराज ! आपल्या चरणांशीं लीन हा दास आजकालचा नाही.

माझे सर्व वय आपल्याच सेवेत गेलें, ते
माझ्या—

चंद्र०—सत्यव्रत ! मी जी गोष्ट तुझाला
गितली, ती खोटी आहे असे पुनः
ह्मणा !

श्लोक.

वाटे काय तुझां असे मति जडा माझी तशी चंचल
कीं दूषीन वृथा कुतर्क करुनी अत्यंत्य धौता कुला
कीं नष्कारण शोकशंकुशकला रांपीने मी मानसीं ?
हा निद्रा सुखकारणी मज नको ? वाटे मला काल

सत्य०—तुझाला वाटते काय, कीं जो नंद
मला मनापासून आवडतो, त्याच्या जनन
विषयी मी—आणि—निराधार कुकल्पना क
ढीन ? असे संभवते तरी ? मी इतका
अधम आहे ?

सत्य०—महाराज ! इतकें आपण निक्षून सांग
तां, तेव्हां मला खरें लडले पाहिजे. आ
त्या कथावदल सुधन्वा महाराजांस मी दू
करीन. पण माझी एक अट आहे, त
जर महाराजांस कबूल असे, तर !—सु
धन्वाच्या वधानंतर राजीचा महाराजां
त्याग करूं नये. याचें कारण—एक तर
हा केवळ संशय आहे. दुसरे, नंदनाविषय
उगीच भलभलते कोणी काहीं ह्मणूं न
ह्मणून ! नाही तर आपल्या आणि इत
राजांच्या दरबारांत व्यर्थ याविषयी चच
होईल.

चंद्र०—माझ्या मनातील गोष्ट तुहीं बोललां
यापुढें तिला मी मुळीच दूषण ठेवणा
नाहीं. ही सर्व गोष्ट विसरेन.

सत्य०—महाराजांनीं आतां स्वस्थ असावे. एव्हां—

१. धुतलेलें. अर्थात् शुद्ध, पवित्र. २. शोक
रूप खिळ्याचा तुकडा. ३. रांपीन. ३. काल
सारखी.

पर्यंत जशी धुसून मरू होती, तशीच पुनः
धारण करावी. महाराजांस किंवा
बाईसाहेबांस याविषयी संशय घेण्याला
कारण ठेवूं नये. मग त्यांचा वध मजकडे
लागला. विषानें जर त्यांचा अंत हो
नाहीं, तर माझे नांव बदलून ठेवा, आणि
पुनः मला आपल्या पायांजवळ येऊ देऊ
नका.

चंद्र०—शालें तर मग ! एवढें काम करा,
ह्मणने तुहीं माझे दुसरे पंचप्राण व्हाल.
नाहीं तर पहा, आपल्या प्राणांस मुकाल !
सत्य०—याविषयी महाराजांनीं आतां बेफिकीर
रहावे.

चंद्र०—तुहीं मला सांगितल्याप्रमाणें, आपण
वर्तनांत अंतर पडरेंसें मी दिसूं देण
नाहीं. (जातो.)

सत्य०—हा राजी ! हा मंदभागिनि ! तुझ्या
विषयी असा खोटा संशय राजाच्या मनांत
यावा काय !—माझी पग कोण विकट
स्थिति ही !

श्लोक.

प्रभुनिदेश न मी जरि तो करीं,
प्रभु तरी मम जपित सं री !
जरि करीं नृपसत्तमघान मी,
तरि पडेन अहा ! कवण्या तमीं !
पहा आमच्या महाराजांचे

श्लोक.

मति कशी फिरली सुहदावरी
नव विवेक करी तिचला दुरी ;
सकल तत्प्रविचार विलोपना,
मज ह्मणे 'विष दे !' प्रभु कोपना !
पण हें ह्मणणें कसें ऐकावे ? असले का
करून

१. राजी (संबोधन).

श्लोक.

हो प्रसन्न जरि आज नृपाल,
प्राप्त होव जरि वित्त अमोल;
डाग लाविन न मी स्वकुलानें,
देह जाय तरि खेद न मारें.

या तेव्हां हें राज्यच सोडून जावें, हें वरें.
कारण येथें राहूनही जर मृत्यु येणार आहे,
तर मग दुसरीकडे जाण्याची कां भीति
वाटगावी? यायोगानें हात तरी विटाळणार
नाहींत.—अरे, पण सुद्धा महाराज आले!

(सुधन्या येतो.)

सुध०—हें झालें तरी काय? मजशीं बोलूं
सुद्धां नये?—कसे काय सत्यव्रत! ठीक
आहेना?

सत्य०—हो! महाराजांच्या दयेनें सर्व ठीकच
आहे!

सुध०—कांहीं नवल विशेष?

सत्य०—हं—विशेष झणण्यासारखें कांहीं नाहीं.

सुध०—नाहीं कसे?

श्लोक.

गजाचें मुख दुर्बिषण दिसतें गेलें जणों राज्यसें,
बोलू एकहि शब्द ना मजासि तो; झालें तरी कायसें?
माते देखुनि ओष्ट चावुनि रतीं भ्रूभंग केला पहा;
केला ना अगध काय न कळे का चेतला कोय हा?

सत्य०—महाराज! मी काय सांगूं? कसे सांगूं?

सुध०—कसे सांगूं? झणजे तुझाला माहीत आहे
एकूण? तुझाला ठाऊक असून, सांगवत

नाहीं अं! कां पण नाहीं सांगवत? अहो
सत्यव्रत! तुमच्या या उतरलेल्या चर्येवरून

माझी खातरी होते, कीं या प्रकरणांत

माझा कांहीं तरी संबंध असला पाहिजे
नाहीं तर मजविषयीं विराग व्हायला

कारण काय?

सत्य०—महाराज! विराग व्हायला कारणें

नेक असतात. त्यांपैकी एक झाले आहे.
पण तें मला सांगवत नाहीं. आणि विशेष
हा कीं, आपणामुळे झाले आहे, तरी आ-
पलें त्यांत मुळीच अंग नाहीं.

सुध०—मजमुळे झाले आहे? आणि माझें
त्यांत अंग नाहीं असे कसे? मण्याची
सांवली पडली झणजे मनुष्य मरतें, तसा
तर माझा कांहीं प्रकार नाहींना? कीं त्या-
वर माझी सांवली पडावी, त्यांच्या मना-
मध्ये विकृति व्हावी? अहो, सत्यव्रत!

श्लोक.

बुद्धीनें चतुर असां; महान् कुलानें,
आलासे अनुभव तो तुझां वयानें,
सांग वें मम हित कोणतें वदाना?
सेवावें न बुधजनी कशापि मौना

सत्य०—महाराज! माझ्यानें नाहीं सांगवत!

सुध०—मजकडून कारण घडलें, आणि मला
कळूं नये?—नाहीं, सांगितलेंच पाहिजे.
हें पहा सत्यव्रत! तुझाला मी

श्लोक.

आळवीं शपथ घालुनियां अतां.
कासया भय चथानथ सांगतां?
काय वृत्त घडलें कळवा मला.
स्नेहाज्ञर कसा झगें आटला?

सत्य०—आतां शपथच घातली, तेव्हां सांगि-
तलें पाहिजे. मी सांगतो तें ऐकावें, आणि
त्याप्रमाणें लागलीच करावें. नाहीं तर
महाराजांना आणि मला दोघांनाही रामाचें
नांव ध्यावें लागेल. मग कसें?

सुध०—कसें कसलें? सांगा.

सत्य०—आपला वध करावा, अशी मला आ-
ज्ञा झाली आहे!

सुध०—कोणाची ती?

सत्य०—आमच्या महाराजांची!

सुध०—आणि ती कशाकरितां?

सत्य०—त्यांना वाटते आहे,—नाहीं,—क्षणता माझी खातरी झाली आहे—जाणो त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिले आहे किंवा धरिले आहे!—क्षणतात आपला आणि राणी साहेबांच कांहीं संबंध आहे लक्षण !

सुध०—शिव ! शिव ! त्या साध्वीच्या नखाला तरी कोणी शिवेल काय ? असे दुष्कर्म मजकडून घडले असेल, तर मग

श्लोक.

‘घजो बुध मला सदा, मम न नाम घेवो मुखें,
जळां मम शरीर हें सतत राहयोगें सुखें,
पडोते कृमि त्यांत वा बहु सुटोनि दुर्गाधिही,
परो अधम पानकी न मजमारिखा ही मही !

सत्य०—महाराज ! आपण जीव तोडतोडून नरि सांगितले, तरी चंद्रकांत महाराजांची शंका दूर होणार आहे काय ? त्यांच्या जीवांत जीव आहे, तोपर्यंत ही राहिल.

आपण

श्लोक.

अनेक शयथा वहा, ग्रह फिरे न त्यांचा तरी,
अकारण विराग जो विधिहो काय दूरी करी ?
महाप्रलयमार्हतें जलाधि जो असे क्षोभला
तयास शमना, तरी सफल यत्न हो आपला !

सुध०—पण हें असें झाले कसे ?

सत्य०—कसें झाले, हें मी काय सांगूं ? आतां कसें झाले याचा विचार करण्यांत हंशील नाहीं. संकट आले आहे, त्यांतून पार पडण्याचा यत्न केला पाहिजे. महाराज ! या जनावर जर विश्वास असेल, तर मी सांगतो त्याप्रमाणे करा. मजविषयी कांहीं संशय असेल, तर मी आपल्याबरोबर येतो, पण आपण आज रात्री येथून निघून चला. आपल्या परिजनास हा वेत हळूच कळवीन, आणि देान देान तीन तीन असे निरनिराळ्या वेशींतून नगराबाहेर काढून

देईन. आतां मजविषयी लक्षण, तर मी आपला चरणांचा दास आहे. मी आपणाला राजाचा गुप्त वेत कळविला, तेव्हां येथें राहून कांहीं आतां उपयोग नाहीं.—आपला निश्चय दळूं देऊं नका. स्मरून, आपणाला सांगतो ही गोष्ट नव्हे. इच्या खरेपण विषयी प्रयंतर पण्याच्या भरीस पडाल, तर प्रयंतर मिळण कठिण ! कारण साइयाने महाराजांच्या देखत ही गोष्ट कवळ करवणार नाहीं. आणि मग आपला जीव निर्दोक आहे असे समजणें लक्षण सुळावर चढविलेल्या चोराने आपला जीव निर्दोक आहे, असे समजण्यासारखे आहे.

सुध०—सत्यव्रत ! तुम्ही सांगतां ती गोष्ट आहे. चंद्रकांत राजाच्या आकारावरून मुद्देवरून, त्याचें मन कळून येतें. चला ! तुम्ही माझे मित्र आहां ! मला या संकटांतून पार पाडून द्या, लक्षणजे तुम्हांला कशाचीही काळजी नको ! जहागीर, धन, मान सर्व कांहीं तुम्हांला मिळेल. आमची जहाजे तयार आहेत; मी परवांच येथून निघणार होतो, आणि आमच्या परिवाराने तशी तयारीही ठेविली होती—पण या दोन दिवसांत काय चमत्कार झाला पहा !

श्लोक.

राज्ञी मंगलधाम, विश्रुते तिचें सौंदर्य लोकत्रयी,
राजाचा अनुराग तीवरि, तसा अत्यंत तीचा तय
आर्त्ता प्रेमनिबद्धचित्त नृपती वाटूं जनां एकसे
मैत्तर्याब्धितरंगविरूव पहा तच्चित झालें कसे ?

या शंकेस आधार लक्षण कांहीं न

१. कल्याणाचें घरच काय अशी. २. प्र
३. मत्सरबुद्धि हाच कोणी एक समुद्र, त्याच्या टांनी क्षुभित झालेले. ! नी

पण तिजमुळे काय अनर्थ झाला आहे
पहा. पूर्वी माझे ठायीं

श्लोक.

तयाचा जो होता प्रणय विरला तो अजि पहा !

द्वेषे झालें अति कलुष त्याचें मन अहा !

या गा मद्दानी बहुविध उपायास निरली !

ते शंका कांहीं. मजसम न कोणीच असुली !

मी या संकटांतून कसा तरी पार पडेन !

परंतु त्या साधीची काय वाट ?

श्लोक.

नेमों काय करील कोपदहनं संदग्धचेना पति !

हा निष्कारण कोप ! दुःसह कसा साहील मंताप ती !

हा ! वेशी नृपभाज रुद्धहृदया दुष्प्रवृत्ता नाडिली !

याजुं काय उपाय ? दग्ध विधिनें चेष्टा कशी माडिली ?

ईश्वरा ! तिचे कल्याण कर ! मजकडून

तिला काय साहाय्य होणार आहे ? उगीच

राहून तिला कदाचित् अधिक जाच मात्र

हेईठ ! सत्यव्रत ! चला मला नगरांत

नेऊन पोचवा, लणजे तुझी मला जीवदान

दिले, असें मी समजेन. येथून जाऊं या कसे.

सत्य०—महाराज ! दिंडांच्या किल्ल्या मज

जवळच असतात, तेव्हा नगरावाहेर अड-

चण कांहीं पडणार नाही. महाराजांनीं

मात्र त्वरा करावी. (जानान.)

अंक २.

१. स्थळ.—सिंहलद्वीप.—राजवाडा.

(इंदुमती, नंदन आणि दासी येतात.)

इंदु०—याच्या नेतां काग कोणी ? यानें कीं

नाहीं मला भंडावून सोडिलें आहे !

दासी—या वाळामाहेव ! मजबरोबर खेळा.

वला वला पाहूं.

—अं अं ! मी नाही तुजबरोबर खेळणार.

दासी—कां नाही बरें ?

चित्त ज्याचें जळून गेले आहे असा.

नंदन—घेघे ! आपले तूं माझे मुके घेतेस
तुला वाटतें मी अजून लहानच आहे ! मी
नाहीं तुजजवळ येत —(दुमरीत उद्देगून)
मला इजजवळ जावेंसे वाटतें.

२ दासी—माझ्याच जवळ येण्याला कां बरें
बरें वाटतें अमच्या धाकट्या महाराजांना ?

नंदन—कां बरें लणजे काय सांगूं ? आपलें यानें
वाटतें.—कायग उमे ! तुझ्या या भोंवयांचे
कैसे कसे काळे भोर आहेत ! बायकांना
काळे कैसे छानदार दिसतात नाही बरे ?
या तुझ्या भोंवया कशा माझ्या धनुकली-
सारख्या दिसतात.

२ दासी—हे कोणी शिकविलें आपणाला ?

नंदन—मला कोण शिकवितो ? मला जसें कळ-
तच नाही वाटतें. ही वध माझी धनुकली
कशी कमानदार आहे ! कायग येसू !
तुझ्या भोंवयांचा ग रंग कसा आहे ?

१ दासी—तांबडा महाराज !

नंदन—वाः ! ओठांचा रंग तांबडा पाहिला
आहे, पण भोंवया का तांबड्या असतात ?
मला फसवितेस, नाही ?

२ दासी—वाळामाहेव ! मी तुमच्या कानांत
एक गोष्ट सांगतें. आतां कीं नाही थोड्या
दिवसांनीं आपणाला भाऊ होणार आहे.
मग आलीं नको लटलें तरी तुझीं त्याशीं
खेळण्याकारितां आपोआप याल.

१ दासी—आतां तिवस भरत आले ! देवाच्या
दयेनें त्या सुखरूप मोकळ्या होतील !

इंदु०—काय ग त्याला भलभलतेंच सांगतां
आहां ! मोठ्या शाहण्या झाल्या ! वाळा !
इकडे ये कसा. ये वस येथें, आणली
एकादी चांगली गोष्ट सांग पाहूं.

नंदन—कोणची सांगू ? राक्षसाचा सांगू का त्या
भद्र राजाची सांगू ?

इंदु०—चांगली गोडशी सांग. मग कोणची-
ही असो.

नंदन—नाही, राक्षसाचीच सांगतो.

इंदु०—वरें ती कां हेईना? राक्षसाची सांग. मला
ठाऊक आहे, तू मोठा लबाड आहेस.
राक्षसाची गोष्ट सांगून तू मला भिवविणार?
वरें तू भिवीव, पण मी नाही हो भयायची!

नंदन—सांगू ? एक होता राजा —

इंदु०—येथे असा वस, आणि मग सांग.

नंदन—याला होय! दोन बायका ! आई ! मी
हळूच सांगतो अं ! भितीला सुद्धा ऐकू
येणार नाही.

इंदु०—हं. अगदी कानंत सांग.

(चंद्रकांत संस्त्रावक आणि परिवार येतात.)

चंद्र०—काय तुम्ही त्याला तेथे पाहिले ? सर्व
परिवार त्याच्या बरोबरच होता ! आणि
सत्यव्रतही त्याजबरोबरच ?

१ सरदार—नारळीच्या आडून पळून जातां-
ना त्यांना मी पाहिले. काय पण त्यांची ती
गदी ! ते थेट अपल्या तारवापर्यंत एक-
सारखे पळत गेले !

चंद्र०—(एकाकडे) मला वाटले होते की हा
माझा कुतर्क असावा. पण सर्व खरे ! राजांच्या
अंतःकरणाची प्रवृत्ति हीच त्यांस प्रमाण
होय ! हरहर !

श्लोक.

कशी शंका माझी अवितर्क असे आज ठरली !
कशी अंतर्ज्ञा ही मजसि मति ईशें वितरली !

अरेरे ! ह्या अंतर्ज्ञा मतीने माझ्या सुखाच्या
ताटांत विष कालविले !

१. खरी.

अहा ! कां मी नाहीं जडमति ? जडा बुद्धि बरवी !
नको प्रज्ञा दीपा, अभिजनवना मान नुरवी !
खरेंच, हे ज्ञान चांगले नाही. अज्ञानांत
मोठे सुख आहे हेंच खचित ! कारण,

श्लोक.

मंडूकावृत्तेभोग पन्नगवरें दुर्दश केला जरी,
नाहीं पन्नग देखिला, विष न तें त्याचें चढे तोंदरी !
तो का सर्प विलाकितांच नयनीं, दावी शरारात तें ;
केला दंश मला भुजंगमवरें ऐसें मला भासतें !

अरे हा दुष्ट सुधन्वा खरोखरीच भुजंग
आहे ! आणि या भुजंगाला सहाय तो स-
त्यव्रत ! अहारे सत्यव्रता ! सत्य व्रताचा खरा
तू पुतळा ! तुला सत्यव्रत हणण्यापेक्षां कु-
ट्टिनव्रत हे नांव चांगले साजेल ! मला
विष देऊन दूर करावें, माझे राज्य धावें,
असा याचा दुष्ट हेतु होता ! माझे संश
सर्व खरे झाले ! तो लुच्चा—ज्याचा मी ते
काम करावयास सांगितले, तोच त्याच्या
पक्षाचा ! त्यामुळे हा माझा व्रत फसला,
हणून तो केवढा आनंद मानीत असे !
(उघडपणे १ सरदारसत) वरें दिंडीचीं दारे
हो कशीं इतके लीकर उघडतां आलों ?

१ सर०— महाराज ! त्यांच्या किल्ल्यां तर
सत्यव्रताकडेच असत ; आणि त्याही महा-
राजांच्याच आज्ञेवरून ! कितीदा त्यांनीं
पूर्वी अशीं दारे उघडविलीं असतील !

चंद्र०—खरेंच. हे मला ठाऊक आहे. (इं-
मतीस नक्षत्र) चल, हा नंदन इकडे
हा माझा आहे ! तुजजुवळ राहतां नाही
कामाचा !

१. कुलीन. २. ज्याच्या फणेवर वेडक बस
आहे असा पन्नगवर हणजे संप्रथेष्ट. ३. हा शब्द
श्लिष्ट आहे. याचे दोन अर्थ होतात. एक 'सर्प'
'सर्प.' आणि दुसरा 'जार.'

! नी-

इंदु०— आज झालें आहे तरी काय असें हें ?

कोण पण ही थट्टा ?

चंद्र०— घेऊन जा कसे या नंदनाला येथून !

इकडे त्याला फिरकू देऊ नका ! तिला

या भ्रमणूक हवी असेल, तर आतां होईल

त्याजकडून करून घेईल ! (नंदनाला सेवक

घेऊन जाताना.) हा गर्भ माझा नव्हे, त्या

त्या दुष्ट सुधन्व्याचा आहे !

इंदु०— हे काय असले भलभलतें बोलवें ?

काही जिभेला हाड असावें कीं नाही !

कीं आपली उचलली जीभ आणि लावली

टाळ्याला ! कोणी ऐकलें तर काय झणेल ?

चंद्र०— काय झणणार आहेत ? एवढेंच कीं

नाहीं ?

श्लोक.

या रात्रीवें रातेहुनि असे आगळे रूप साचें,
सर्वांगीही विलसुनि अहा ! देहलावण्य नाचे ;
या कांतीशीं रुद्रा असाही चाहता मानवही ;
रूपें विलें अनुपम कृती वाटती हे निरीची !

ओरे ! मला हें झणणें वरें कां वाटतें

आहे ! पण काय करूं ?— सत्य अप्रिय

असले तरी बदलेंच पाहिजे ! दृष्टे ! तूं जा-

रिणी आहेस !

इंदु०— देवारे देवा ! दुसऱ्यानें कोणी असें ल-

टलें असतें, तर त्याच्या अधमपणास पा-

रावार नव्हता ! पण आपण हें झणतां

तेव्हां बोलणेंच सुटलें ! काय माझे आपण

पाहिलें ? हा आपणाला भ्रम झाला तरी

कसा ?

इंदु०— मला भ्रम ! भलतेंच ! हा भ्रम माझा

नव्हे, तुझा आहे ! सुधन्वा हाच चंद्रकांत

आहं, असा तुलाग भ्रम झाला !— अरे— पण

तुला आतां “ अग ” कसें झणावें ? तूं

जारिणी आहेस, इतकेंच नाही, तर माझा

प्राण अपहरण करावा, असाही तुझा बंत

होता ! आणि त्या सत्यव्रताचें या कामांत

तुला साहाय्य होतें ! तुला ठाऊक नाही

काय कीं आपण दुष्कर्म केलें आणि तें

कोणाशीं झणून ? लाज वाटागी, पण

लाज सर्व गिळून टाकली आहे ! अ-

गदीं नीच लोक असतात त्यांना जी

लाज असते ती तुला नाही ! किती दुष्ट

आचरण हें ! वरें, ते पळून जाण्यालाही

मदत तुझीच !

इंदु०— पाहिजे त्याची शपथ घेईन, मला हें

ठाऊक नाही. हें केवळ कुर्माड रचितें

आहे, असे जेव्हां आपणांस कळून येईल,

तेव्हां वरें आपणाला किती वाईट वाटेल !

त्यावेळीं हे शब्द परत घेतां येतील का !

माझी चूक झाली, या झणण्यानें या स-

र्वांचा परिहार होईल काय !

चंद्र०— माझी ? आणि या कामांत, चूक ?

भलतेंच. पहा !

श्लोक.

पूर्वेचा रात्रि तो करील उदया अस्ताचलाचे शिरीं !

जे तारे गगनांगणीं विलसती येतील ते भूरी !

मर्यादा न कधीं त्यजी गहन जो सोडील तो वारिणी !

माझी उक्ति जरी गमे अनृतशी, कीं हो निराधार धी !

तुझा वधच करावा— पण नाही ! तुला

बंदींत टाकतो, झणजे—

इंदु०— असो; मर्जा आपली ! हल्लीं माझे ग्रहच

फिरले आहेत. तोंपर्यंत निमुटपणें सर्व

सहन केलें पाहिजे.— महाराज !

श्लोक.

रुदन ये न मला आणिका परी,

सदय व्हा तरिही हृदयांतरां !

असुखवन्नि मनीं बहु पेटला,

झणुनि लोचननिर्झर आशला !

मी कांहीं झणत नाही, आपणाला कसेही

वाटो, देवाला डोळे आहेत! असो;
प्रभूची मर्जी! आज्ञेवाहेर मी नाही!

चंद्र०—आपल्या कारागृहांत इला घेऊन जा,
आणि रक्षकाला मीं बोलाविले आहे लणून
सांग. (रक्षकांस उद्देशून) कोण आहे
वाहेर! (सरदार येतो.)

सरदार—जी महाराज!

इंदु०—महाराजांनीं मजजवळ दासींना
तेवढे राहू द्यावे. कारण या वेळीं
दासींची मला गरज आहे, हे दिसतेच
आहे.—कांग तुम्हीं का उगीच रडतां?
वेड्या नाहीं तर? रडायला नको काहीं.
कारागृहीं टाकिले लणून अपराध का के-
लासें होतें? अपराध घडला असता, तर
गोष्ट निराळी होती.—अग! फिरून आप
लेच! उगी! आजचा हा प्रसंग कुठे
ईश्वराने माझा ब्रह्माकरितांच घडवून
आणिला आहे असे समजा. महाराज!
आपणाला दुःख होऊं नये, लणून मी
आपणाकडून किती जपत होतें, पण
आतां माझा उपाय नाही.—दासींनो, चलाग
तुम्हांला मजबरोबर येण्याला परवानगी
आहे.

चंद्र०—हं, चला. (इंदुमती आणि दासी जातात.)

सर०—महाराजांनीं कृपा करून आईसाहेबांस
कारागृहीं टाकू नये.

भंस्तावक—महाराज! आपण काय करतां
आहां याचा दूरवर विचार केला आहेना?
नाहीं तर न्याय करितां अन्याय घडल,
आणि तसें झाल्यास आपणाला, राणी
साहेबांना, आणि बाळासाहेबांना ति-
घांनाही वाईट!

सर०—महाराज! माझी मनोदेवता तर मला

सांगते कीं, आईसाहेब अगदीं शुद्ध
आहेत. प्रभूंनीं जो दोषारोष केला आहे,
तो अकारण आहे.

भंस्ता०—सरकार! मी आपणास खचित सांग-
तो, आईसाहेब जर खोच्या ठरल्या, तर
पृथ्वीत एकही साध्वी स्त्री सांपड
नाहीं. आणि मग पुरुषांनीं स्त्रियां
अगदीं दृष्टीआड करतां कामा नये! सर्वांस
कुलुपांत घालून ठेविले पाहिजे.

चंद्र०—खबरदार अधिक बोलाल तर! तु-
म्हांला या कामांत कोणी बोलयला सांगि-
तले नाही!

भंस्ता०—तर मग या पृथ्वीच्या पाठीवर औ-
षधालासुद्धां साध्वी मिळणार नाही!—ज-
गाचा प्रलय व्हायला मग काहीं
अवधि नको!

चंद्र०—माझा वचनावर तुमचा मुळांच वि-
श्वास पटत नाही काय?

सर०—महाराज! आपल्या वचनावरचा
विश्वास उडणें एकपरीं बरे, पण आमच्या
वचनावरचा उडूं नये! आपला संशय
खरा न होईल, व राणीसाहेब खऱ्या ठर-
तील, तर आम्हांला केवढे समाधान वाटे!
मग महाराजांनीं आम्हांवर दूषण ठेविले.
तरी पुरवले!

चंद्र०—तुमच्याशीं मला हुजत घालित
याचे काय काम? माझे मन सांगते
मी करणार! मला उपदेश सांगणें
तुमचा अधिकार नव्हे! मी ऐकून
लणून, नाहीं तर—तुम्हांला ही गोष्ट वा-
विली, हा माझा मोठेपणा! तुम्हांला रात्र-
खरी वाटत नसेल, किंवा खरी
असून मुद्दाम लणत असाल कीं! नी-

आहे हणून, तर तुझांला एकच गोष्ट सांगतो, मला कांहीं तुमचा उपदेश नको! यांत हित अहित जें कांहीं होईल, त्याचा मालक माझा मी!

पण महाराज! ही गोष्ट इतकी प्रसिद्ध झाली नसती, आणि आपल्याच मनांत असती, तर बरें झालें असतें!

चंद्र०—पण असें कसें झालें असतें? मला वाटतें, संस्तावक! तुमची इतकी वर्षे फुकट गेली! नाही तर जन्मतःच तुझांला ईश्वरानें अप्रबुद्ध केले! कारण हें पहा,

श्लोक.

तो सत्यव्रत सोडुनी नगर हें गेला पळुनी अहो!
गेला भूप त्यासर्वें न समजे पौरां असें कविहो?
दुसरे आणखी असें पहा कीं, सर्व लोकांनीं
जा संबध असे तिचा नृपतिशीं तो राहिला लोचनीं!
निर्नयाद निर्गळ प्रसरला दावाग्नि जैसा वनीं!

तरी या कामांत उतावीळपणा करितां कामा नये, हणून श्रीशैलमालिकार्जुन पर्वतावर आमचे कुलगुरु आनंदनिधि चास करितात, त्यांचा विचार घेण्याकरितांच हारीतक आणि विद्यासागर यांस पाठविलें आहे. या ब्राह्मणांचें कडकडीत व्रत सर्वास माहीतच आहे, असत्याची शंकाही त्याविषयी मनांत ध्यावयाला नको. कुलगुरुंचा ते जो निदेश घेऊन येतील, त्याप्रमाणें पुढे करितां येईल. हें मी चांगलें केले ना?

पण०—महाराजांनीं हा उत्तम पक्ष स्वीकारिला.

चंद्र०—माझ्या मनाची खातरी झाली आहे, व मला ज्या गोष्टी ठाऊक आहेत, त्याहून सबल प्रमाण मला नको आहे. पण पौरांची खातरी करण्याकरितां कुलगुरुंचें

आज्ञापत्र मागविलें आहे. त्याखेरीज अप्रबुद्ध लोकांची संशयनिवृत्ति होणार नाही. तोंपर्यंत तिला आपणापाशीं राहूं न देणें एवढीच व्यवस्था पुरे आहे.—चला! ही गोष्ट ऐकून पौरजनांला फार वाईट वाटेल, तेव्हां त्यांचें समाधान केले पाहिजे.

संता०—(एकीकडे) आपण सांगितलेल्या गोष्टीनें त्यांचें समाधान होणार नाही. केवळ आपली निंदा मात्र होईल. सर्व नगर राणीच्या शुद्धाचरणाविषयीं साक्ष देईल।

(सर्व निघून जातात.)

प्रवेश २. स्थळ—तेच—कारागृहाच्या जवळची एक खोली.

(यशोदाबाई आणि दोन दासी येतात.)

यशोदा०—जा ग! रक्षक आहेत का पहा, आणि असतील तर मी बोलावले आहे हणून सांग. (दासी जाते.) देवा! काय या रात्रीची स्थिति! इंद्राच्या मेनकेला लाजविणारी ती कारागृही रहावी काय! (रक्षक आणि दासी येतात.) मी कोण आहे, हें तुला असेल ठाऊक?

रक्षक—हें काय विचारवें! महाराजांच्या धात्रीस आत्रालवृद्ध ओळखतो.

यशो०—मला वाईसाहेबांची गांठ ध्यायची आहे, तेव्हां त्या जेथे आहेत तेथें मला घेऊन चल!

रक्ष०—तेवढें मात्र माझ्या हातून व्हायचें नाही. महाराजांची मला ताकीद आहे कीं कोणालाही तिकडे जाऊं देऊं नये.

यशो०—देवारे देवा! साधीचा असा छळ व्हावना! तिला कोणी भेटायला आले तरी भेट होऊं नये! बरें, वाईसाहेबांची

नाहीं, त्यांच्या दासींची तर गांठ ध्यायला
हरकत नाहीना?—एकीची तरी? उमीची?

रक्ष०—वाई! या दासींना एकीकडे जायला
सांगा, ह्मणजे उमीला घेऊन येतो.

यशो०—वरें तर. घेऊन ये. दासींनो! तुम्हीं
थोड्या वाहेर जा. (दासी जातात.)

रक्ष०—वाई! पण तुमचें जें कांहीं बोलणें
व्हावयाचें, तें मजसमक्ष झालें पाहिजे.

यशो०—कांहीं हरकत नाही. तिला घेऊन ये.
(रक्षक जातो.) काय खटपट ही खऱ्याला
खोटे करण्याची! देवा! असा छल को-
णाचाही होऊं नये.—

(रक्षक आणि उमी येतात.)

यशो०—कायग उमे! वाईसाहेब खुशाल
आहेतना?

उमी—कसल्या खुशाल! ज्या स्थितीत रहावें
लागते तीत खुशालच आहेत! कोण त्यां-
वरला प्रसंग! पण वाई! मनाच्या पक्या
खऱ्या! इतकें आभाळ फाटलें आहेना?
पण वरपंगी कांहीं दाखवीत नाहीत!
मनांतल्या मनांत सर्व दुःख गिळून टाक-
तात! काल रात्री वाईसाहेब वाळंत झाल्या
तुम्हांला समजलें का?

यशो०—मलाग कोण सांगणार? मुलगा
झालाना?

उमी—नाहीं. मुलगी! कशी चांगली आहे
पण! बांधाही किती चांगला! देवाच्या
दयेने तिला शंभर वर्षे आउक्ष असो!
वाईसाहेब तिचे वरचेवर मुके घेतात,
आणि ह्मणतात! "बाळे! तूं आणि मी
सारखीच! तूं जशी निर्मळ, तशी पण
मीही आहे."

यशो०—यांत कांहीं खोटे नाही. पण महा-

राजांना वेड लागलें आहे, त्यापुढें को-
णाची वाई मात्रा चालणार आहे? पण
असे उगीच राहून नाही चालायचें!
त्यांना दोन गोष्टी समजाविल्या पाहिजेत,
आणि त्याही माझ्यासारखीनेच! अ-
माझे काय फार दिवस उरले आहेत
पहाते या हातारीचें कांहीं ऐकतील तर!
त्यांना मी लहानाचें मोठें केलें, तेव्हां तोंडा-
ची वाफ वांया जाईल, असेच नाही होणार!
पण पहावें. त्यांना निखून सांगतें कीं,
आपणाला वेड लागलें ह्मणून!—मी कांहीं
त्यांना मिणारी नाही, भिऊं कां पण
मी? त्यांना डोई खांद्यावर नाचविलें, ती मी
दुसऱ्याप्रमाणें मिणार नाही.—वरें, उमे! तें
वाईसाहेबांना जाऊन सांग मीं त्यांना
फार फार पुसलें आहे ह्मणून. आणि हें
वध—त्यांना ह्मण, मुलगी माझ्या जवळ
देत असाल, तर पहा. त्रिमुकल्या वा-
ळाला नेईन राजेसाहेबांपाशीं, आणखी
पाहीन त्यांचें मन वळवितां येईल तर!
कोण जाणे त्या वाळाच्या गोंड गोंड लीला
पाहून, त्यांचें मन द्रवले तर! एक वेळ
माझे बोलणें वांया जाईल, पण या निष्क-
पट आणि मुग्ध लीला त्यांच्या अंतःकर-
णाला पाझर फोडतीलच!

उमी—वाई! तुमचें मन मोठें उदार आहे
तुम्हीं होऊन हें काम अंगावर घेतां, तेव्हा
यांत यश मिळेल हें सांगायलाच नको. हें
काम करायला तुम्हांसारखी दुसरी कोण
सांपडणार! तुम्हीं या जवळच्या खोली
वसा. मी इतक्यांत वाईसाहेबांना तुम्हें
वेत सांगून येतें. वाईसाहेबांच्या मन
हा विचार सकाळींच आला होता, ! नी

श्लोक.

अहा ! निद्रा गेली त्यजु ने मजसी ती प्रियसखी !
दिवा रात्री येना झणाने बहु मी खिन्न असुखी !

पण मी वेडा नाहीका ? इतकें कां मनावर
ध्यावें !—पण नाही, असें कसें होईल ?

धरी जों प्राणांतें भुजगवर तो दुष्ट, मनुज
सुखा पावे कैसा ? त्दयसुख तें शत्रुवधज !

हणून माझे शत्रु जोंपर्यंत जावंत आहेत,
तोपर्यंत मलाही कसें सुख मिळेल !—एक
शत्रु ती जारिणी ! दुसरा तो तिचा जार !—
तोच माझा हातांतून निसटून जाऊन
माझ्या कोपाच्या विषयापलीकडे आहे !
कांहीं हरकत नाही ! पण, ती तर दूर
गेली नाहीना ! ती एकदा नाहीशी झाली
असें कळलें, हणजे माझी अर्धी चिंता दूर
होईल !—कोण आहेरे तिकडे !

सेव०—(पुढें वेऊन) जी महाराज ! मी आहे .

चंद्र०—नंदनाची प्रकृति आतां कशी आहेरे !

सेव०—काल रात्रीं त्यांना चांगली झोप लाग-
ली होती ! आतां ताप गेलासा वाटतें.

चंद्र०—एवढा लहानना ! पण त्याला समजतें
किती !! आपल्या आईला असें हटलें,
इतकें कळलें मात्र, तो

श्लोक.

चिंतीं चिंता नंदन वाही, वपु टाकी,
वाटे यानें हा जननीदोष नसे कीं;
टाकी सान्या बालपणींच्या तयिं लीला,
सोडी निद्रा, खिन्न विषादें मानें झाला !

किंवा,

श्लोक.

वपु विलुलित झालें, लोचना नीज येना,
असुखदहन जाळी म्लान चेतःप्रसूना !

कोणाला सांगितलें, आणि त्यानें नाही
हटलें, तर आपलें बोलणें वांघा जाणार
हणून वाई भ्याल्या !

शे०—आणखी वाईसाहेबांना असें सांग कीं,
या देवानें मला तोंड दिलें आहे, तें बोलायला
दिलें आहे त्याप्रमाणें महाराजांना बोले-
न. मला त्यांचें भय तर वाटतच नाही,
पण या ह्यातारीला चांगलें कोठून बोलतां
येणार ? पण पाहीन, आणि देवाच्या
दयेनें काम करून येईन.

उमी—ईश्वर तुझाला साहाय्य देवो ! मी
वाईसाहेबांना जाऊन सांगतें.—तोपर्यंत
तुझी या इकडल्या खोलीत बसा.

क्ष०—राणीसाहेबांनीं जर मूल आपल्या स्वा-
धीन केलें, तर मी तुझाला तें घेऊन जाऊं
दावें कीं नाही कोण जाणे ? तसें कर-
ण्यास महाराजांची आज्ञा पाहिजे .

यशो०—कसली तुला भीति वाटते ही । अरे
बाबा ! एका कारागृहांतून नऊ महिन्यांनीं
ज्याची देवानें सुटका केली, त्याला दुम-
च्या कारागृहांत कोण वरें टाकणार ? त्या
वाळानें कांहीं अपराध केला नाही ! राजाचा
राग राणीवर ! त्यावर नाही !

रक्ष०—तुझीं हणतां तें खरें.

शो०—तूं कांहीं भिऊं नको. महाराज रागा-
वलेच, तर मी आहे. तूं कांहीं काळजी
करूं नको.

(सर्व जातात.)

वेग ३. स्थळ तेच—राजवाड्यांतील
एक खोली.

(दकांत, संस्नायक, सरदार आणि परिजन येतात.)

०—(चिंताक्रांत) काय चमत्कार झाला

हा !

१. पृ. १२ रकाना २, टीप ३ पहा. २. शत्रु-
वधापासून झालें. ३. दःस्वरूप 'दहन' झ. अग्नि.
४. 'चेतः' झ. चिंत हेंच 'प्रसून' झ. फल.

शिशुजनसुलभा त्या टाकिल्या सर्व लीला !

नच निज जननीचा दोष वाटे तयाला !

आतां कोणी इकडे येऊं नका. आ आणि

पुनः पहा त्याची प्रकृति कशी आहे ती.

(सेवक जातो.) छे ! छे ! त्याविषयी वि-

चार करून कांहीं फायदा नाही. त्याचें

शासन करावें, असें वाटतें. पण काय

करूं ? माझा कांहीं इलाज चालत नाही.

त्याचें बल मोठें ! त्याला सहायही मोठेंच !

तेव्हां त्याचें नांवच सध्यां घेतां येत नाही !

वरें असो ! येईल कधीं तरी प्रसंग, तेव्हां

पाहून घेतां येईल ! सध्यां तर तिजवर सूड

उगवून घ्यावा ! सत्यव्रत आगे सुध्वा

हे माझा उपहास करून विनोद करून घेत

असतील ! माझे दुःख ती त्यांना थट्टा अं !

दुष्टांनो ! माझ्या तडाक्यांत असतां, तर

तुमची खोडच जिरविली असती ! वरें, ते

नाहींत तर नाहींत, ही तर माझ्या ताब्यांत

आहे ! इच्च अगोदर शासन करावें !

(यशोदा मुठीला घेऊन येते.)

सेव०—हां हां ! वाई, आंत नाहीं जायचें !

यशो०—अरे बाबा ! तुझी मला मदत

करावी, ती एकीकडेच ! उलटें लणतां,

आंत नाहीं जायचें ! इतकेरे तुझीं महा-

राजांना काय भितां ? वाईसाहेबांच्या

प्राणांपुढें का महाराजांच्या रागाची मात-

द्वरी आहे ?—गरीब विचारी मुलगी ! आणि

काय तिजवर ही आग पांखडली आहे !

संस्ता०—यशोदाबाई ! पुरे. किती बोलाल तरी ?

सेव०—वाई ! रात्री महाराजांना झोप मुद-

लीच लागली नाही ! लणून त्यांनीं सां-

गितलें आहे, कोणालाही आंत येऊ

देऊं नको !

यशो०—इतके मजवर रागावतां कां पण ?

कांहीं थोडे शांत व्हा ! अरे बाबांनो !

मी महाराजांना झोप यावी लणून आले

आहे ! झोप घालविणारे हे तुझीं ! त्यांनीं

ऊं केलें, कीं लागले सुस्कारा टाकायला

चूं केलें कीं लागले इकडे तिकडे पळा-

यला ! हें वया ! मी कीं नाहीं त्यांना

हिताच्या चार गोष्टी सांगायला आले

आहे. आणि त्याही खोड्या नाहींत, ख-

ऱ्या आहेत. त्या सांगून काय करणार

लणून पुसाल तर इतकेच. त्यांच्या डो-

ळ्यांत जें एक वेड भरलें आहे, आणि

ज्याच्या योगानें त्यांचा डोळा लागत नाही,

तें वेड काढून टाकणार !

चंद्र०—कसली गडबड आहेरे तिकडे ?

यशो०—कांहीं नाही, महाराज ! विचारीत

होतें, महाराजांना काय औषध द्यावें

लणून !

चंद्र०—कसलें औषध, आणि कसला विचार !

या हातारीला बाहेर घालवून द्या कसे !

संस्तावक ! मी तुझाला सांगितलें होतेंना,

कीं कोणाला आंत येऊं देऊं नका लणून ?

संस्ता०—महाराज ! मी त्यांना अगोदरच सां-

गितलें कीं आंत येऊं नका, नाहीं तर

महाराजांची मर्जी जाईल !

चंद्र०—तर मग ही कशी आली ?

यशो०—मी येईनच लटलें, तर माझा हा

धरण्याची कोणाची छांती आहे ? त्यांच्या-

कडे कांहीं दोष नाही. दोष असेल तर

मजकडे असेल ! महाराज ! मी कशाकरतां

आले हें समजलें का ? मी लणतें याक

नीट लक्ष द्या. मी आपणाला लहान

मोठें केलें, आणि आपल्या वाड् ! नी-

१. लहान मुलांस स्वाभाविक.

माझा सारा जन्म गेला. तेव्हां मी काहीं आपणाला वाईट सांगेन, हे मनांत आणू नका. ही यशोदा दुसऱ्यांप्रमाणे तोंड देखल्या बोलणारी नव्हेही. खऱ्या गोष्टी सांगेल. मग त्या रुचोत किंवा न रुचोत. ऐकतांना? मी कोणाचा निरोप घेऊन आले, समजले का? वाईसाहेबांकडून!—अहारे ती माउली! माउली पण माउली!

चंद्र०—माउली! कोण माउली!

यशो०—आमच्या स्वामिणी, महाराजांची पत्नी इंदुमती वाईसाहेब! खोटी का माउली आहे ती! खरीच माउली! कोणी लटले ती माउली नाही लपून, तर मी लागलीच त्याचे शासन करीन. इतकेच, मला दाढी मिशी नाही!

चंद्र०—इला द्या कसे बाहेर लावून!

यशो०—पाहतें बरें कोणाची प्राज्ञा आहे स्त्रीच्या अंगाशी झोबायला! मला कोणी बाहेर नको घालवून द्यायला. माझी मीच होऊन जाईन. पण ज्या कामाकरितां मी आले तें करीन आणि मग जाईन. महाराज! त्या माउली बाळंत झाल्या आणि त्यांना हे कन्यारत्न झाले. पाहिलेतका, हे त्यांनी आपणाला समर्पण केले आहे. (मुनीला चंद्रकांतापाशी ठेवते.)

चंद्र०—जातेंस कीं नाही येथून निघून! तूं राक्षसी आहेस!—द्या इला बाहेर घालवून निघ येथून! ए लुच्चे कुट्टी!

यशो०—महाराज! आपण काय बोलतां हे? कुंटीचे काम कोणी केले? मी कुंटीण नव्हे. आपणाला मात्र खचित वेड लागले.

वेडे झालां, तेव्हां जें बोलाल तें शोभतेंच आहे.

चंद्र०—काय! सर्वच हरामखोर झालां काय? इला नाहीका कोणाच्याने बाहेर हांकून देवत? हे जांरिणीचे कारटे आहे. हे द्या कसे तिजजवळ. संस्नावक! तुहीं इतके अवलेला काय भितां? द्या द्या तें तिजजवळ!

यशो०—हे कन्यारत्न तसे नव्हे. महाराजांनी जो अमंगळ शब्द त्यास लाविला, त्याप्रमाणे तें आहे असे लपून त्याला हात लावण्याची कोणाची पुण्याई आहे ती पाहतें! हात जळून नाही जाणार!

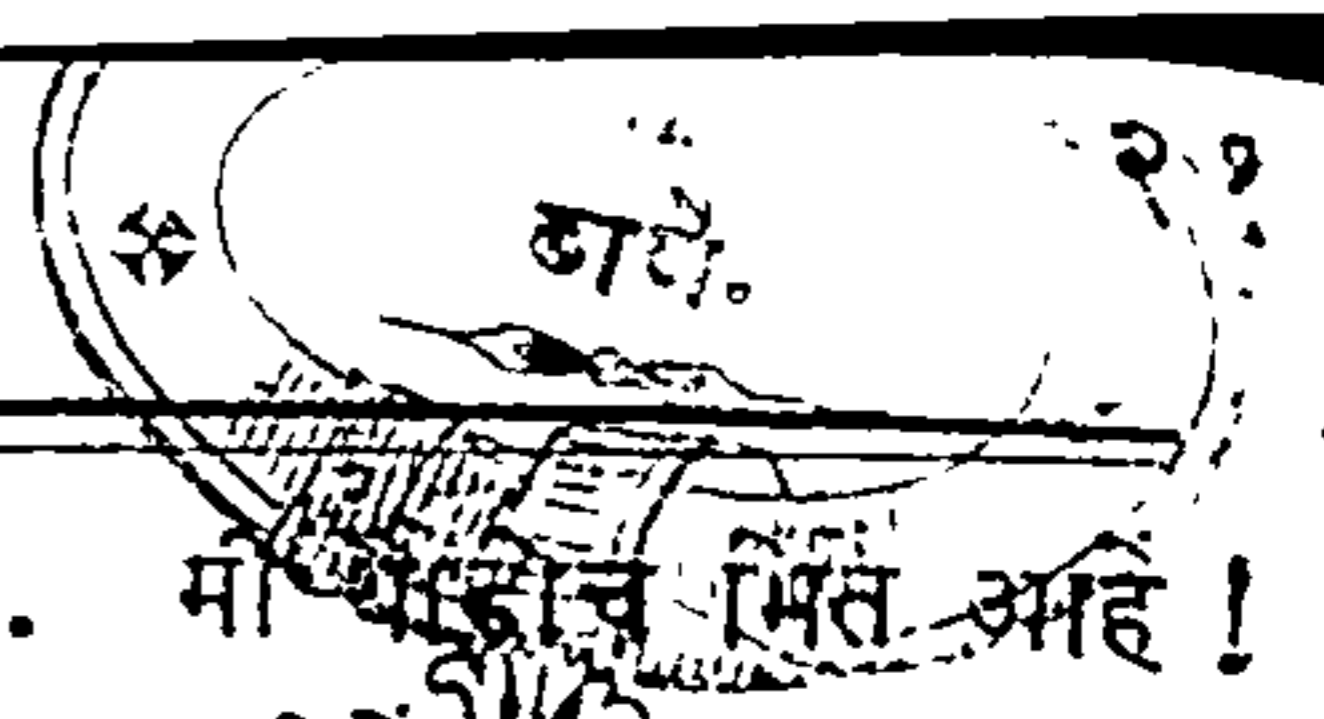
चंद्र०—कायरे तुहीं असे स्त्रीला भितां?

यशो०—स्त्रीचे भय आपणाला असतें, तर आमची माउली कारागृहांत कां असती! आणि आपण तरी आपल्या पेटच्या पोराना, आपली नव्हेत असे कसे लटले असतें?

चंद्र०—सारे गुलाम खोटे!

संस्ना०—महाराजांच्या पायांशपथ मी नाही खोटा!

यशो०—हे नाहीत खोटे, मीही नाही खोटी. येथे एक प्राणी मात्र खोटा आहे! तो कोणता, तर महाराज स्वतःच! खोटे कां नाही लपून त्यांना, कीं जे आपण स्वतःच्या आणि राणीसाहेबांच्या कुळांना व्यर्थ डाग लावितात? काय? नंदन, हे कन्यारत्न, हीं आपलीं नाहीत असे लपतांना जीभ गळून कशी नाही पडत! हरहर! ही जिंढेची धार तरवारीच्याही धारेहून तीक्ष्ण आहे! काय लपवावे तरी काय यांना, कीं जे वेड यांच्या माथ्यांत गिरले,

तें काहीं केल्यानें निघत नाही ! काय हा दुराग्रह !

चंद्र०—कसें तोंड चालले आहे पहा या थेरडीचे. सर्व सोडून दिले, आणि येथें मला आली त्रास द्यायला !—हे कारटे माझे नाही, त्या मुधन्व्याचे आहे. चल, जा येथून याला घेऊन, आणि त्याला आणि त्याच्या आईला दोघांनिही डोहांत नेऊन बुडव कशी !

यशो०—महाराज ! हे कन्यारत्न आपले आहे ! आणि लणतात तसेना बापाप्रमाणेंच आहे. पाहिलेतनाहो सरदार ! हे लहान आहे पण बापाची थेट प्रतिमा ! नाक, डोळे, तोंड, कपाळ, ही हनवटी, हे गाल, हे हात, ही बोटें, नखें, सर्व महाराजांच्या सारखीच. हे पहा हंसणेंही त्यांच्या सारखेंच ! देवा ! बाहेरून ही कन्या जशी महागजांसारखी आहे, तशी आंतून मात्र नसावी अं ! नाही तर इलाही आमच्या महाराजांप्रमाणें आपल्या पतीविषयी संशय येईल !

चंद्र०—काय किटकीट लाविली आहे या थेरडोने ! इचें तोंड नाही का कोणी बंद करित ?

संस्ता०—महाराजांच्या सांगण्यानें जी ऐकत नाही, ती आमचें ऐकेल काय ?

चंद्र०—पुनः एकदा सांगतो द्या कशी इला घालवून !

यशो०—महाराजांच्या तेवढेंच आहे हाती ! स्त्रीला घालवून देण्यांत काहीं पुरुषार्थ नाही.

चंद्र०—आतां जा, नाही तर तुला सुळावर द्यायला सांगेन.

यशो०—हं सांगा. मी याहीच मित आहे ! सुळावर स्त्रीला चढविले, तर आपणालाच हे काय लणतील, याचा विचार करा ! मी आपणाला नांवें ठेऊ नये. पण आपणच पहा, आमच्या बाईसाहेबांचा कस छळ करित आहां तो ! त्यांच्या खोटेपणा-विषयी आपणाला काय बरें साक्ष मिळाली आहे ? आपली निराधार कल्पना इतकीच ना ? हे असें करतां, तेव्हां लोक काय लणतील याचा विचार करा. हा नाहीका छळ ? हे असें करणें आपणाला शोभतें तरी ? पहा हे ! सर्व जन गाकरितां आपला मनातल्या मनांत तरी धिक्कर कारितील, हे पक्कें लक्षांत ठेवा !

चंद्र०—मी सांगतोना मघांपासून कीं इला बाहेर घालवून द्या लणून ! काय पीडा माझ्या पाठीमागें लागली पहा ! ही लणते मी छळ करित आहे. तिला ठाडक आहे कीं, मी काहीं बोललें तरी माझ्या केंसाला धक्का लागणार नाही, लणून हे असें तोंड सुटलें आहे.—बाई ! कृपा कर आणि मला आतां सोड कशी !

यशो०—मी जातें. माझ्या अंगाला हात नाही लावतां कामाचा कोणी, समजले ? मी नको असेन तर जातें. महाराज ! या लेंकराकडे काहीं बघा. हे आपले आहे देवानें प्राणी जन्माला घातला आहे, तेव्हा त्याची तोच काळजी घेईल. आली कोण घेणार ? इतके तुझीं येथें अहांना, पुण एकाच्याही हातांतून महाराजांचें बरें करवणार नाही. तुझां सर्वांमध्ये तोंडपुजेपण भरला आहे ! ठीक आहे. माझी मर् ! नी-

राजांना कटकट झाली, तेव्हां मी जाते!
(जाते.)

चंद्र०—गेली एकदाची कटकट ! संस्नावक !
इला तुझी सांगितलें इकडे यायला ! तुमच
मोठे कोवळे अंतःकरण, नाही ? घेऊन
चला कसे या पोराला आणि मारून टाका!
तुझीच याला ठार मारिले पाहिजे ! दुस
ऱ्याने कोणी नाही करतां कामाचें ! उच
ला कसे, आणि घटकेच्या आंत मला
सांगायला या कीं काम केले हणून, आणि
कांहीं खूणहा बरोबर घेऊन या ! नाही
तर तुमचा प्राण राहिल, असे समजूं नका.
तुमच्या मनांत हे काम नसेल करायचें,
आणि माझा राग पुरवत असेल, तर बोला
तसे ! हणजे मीच या कारटीचें त्या
फरशीवर डोकें ठेंवतो ! चला घेऊन
चला ! तुझीच त्या यशोदाबाईच्या सांगित-
ले, महाराजांकडे जा हणून !

संस्ता०—महाराज ! मीं नाही सांगितलें ! हेच
साक्ष देतील. विचारानें पाहिजे तर म-
हाराजांना !

सर०—महाराज ! त्या आल्या, त्यांत यांचा
कांहीं दोष नाही.

चंद्र०—तुझी सारे खोटे आहां !

सर०—महाराजांनीं आमचें कांहीं तरी खरें
मानावें. महाराजांची सेवा आम्हीं इमानानें
करीत आहों. त्या सेवेकडे कांहीं तरी
दृष्टि असावी. महाराजांच्या पायां पडतो,
आमच्या सेवेकडे महाराजांनीं कांहीं लक्ष
द्यावें, आणि हा वेत रहित करावा ! महा-
राज ! या अधोर कृपापासून कांहीं तरी
अनर्थ अडवेल. महाराजांनीं एवढी विनंती
मान्य करावीच !

चंद्र०—हा ! माझी स्थिति कांहींच चमत्का-
रिक झाली आहे.

श्लोक.

वाटे मला न सहसा शिशुसी वधावें,
वाटे पुन्हां मजसि तें न जगां रहावें;
ऐसें द्विधा मन करी न विान्धयातें,
व्योनीं विभिन्न घन जेंवि विरुद्धवातें.

काय हो संस्नावक ! तुझाला या अर्भ०
काची मोठी दया येते, नाही ? तर याला
वांचवावें हणून काय कराल ?

संस्ता०—महाराज जें सांगतील, आणि जें
माझ्या हातून होण्यासारखें असेल तें
करीन ! फार तर काय ? महाराजांनीं हटलें
तर मी आपला जीव देईन, आणि या वा-
ल्यास वाचवीन.

चंद्र०—मी सांगेन तें तुमच्या हातून होण्या-
सारखें आहे ! वहा माझ्या पायांची शपथ,
की हें काम करीन.

संस्ता०—महाराजांच्या पायांशपथ हें काम
करीन.

चंद्र०—पहा वरें. लक्षांत ठेवा. हें आतां केले-
च पाहिजे. नाही तर तुमचा प्राण जाईल.
इतकेंच नाही, तर तुमचें घरदार चीजवस्त,
सर्व कांहीं नाहीसे होईल. तुझीं असे करा.

श्लोक.

न्यावें बालक हें विदर सहसा, देशांतरां टाकिजे,
आलें येथ जसें अतोक्त, तसें तेथें तुझी सोडिजे;
ज्यानें जन्म दिलें करील धिवि तो त्याचें न कां रक्षण ?
आजाभंग जरी घडेल समजा वांचाल नैकक्षण !

संस्ता०—महाराजांची आज्ञा शिरसा वंद्य आहे.
पण यापेक्षां मृत्यूची शिक्षा सदयझाली अ-
सती. गरीब विचारें बाल ! निर्जनीं वनीं याचें
कोण रक्षण करील ? पण शंकुतांनीं जसें
मेनकात्मजेचें संरक्षण केले, तसें याचेंही
कोणी करील ! कारण,

श्लोक.

रक्षी अनाथा जगदेकनाथ,
होईल कैसा वानं तत्प्रमाथ ?
सद्बुद्धि देवो प्रभु हिंसकांना,
रक्षोन यातें मृग कीर मैना!

मीं पूर्व जन्मीं कोणतें पातक केलें होतें,
कीं हा प्रसंग मजवर आला आहे! असो;
ईश्वराची मर्जी! (त्या बाळाला घेऊन निघून
जातो.)

चंद्र०—दुसऱ्याचें पोर आपलें हाणून मी कां
वाढवूं ?

१ सेवक—महाराज ! हारीतक आणि विद्या-
सागर याजकडून दूत आला आहे. त्यानें
सांगितलें कीं ते श्रीशैलाहून परतले. ए-
क दोन दिवसांत येथें येऊन दाखल होतील.

१ सर०—महाराज ! इतके लवकर येतील
असें नव्हतें वाटलें !

चंद्र०—त्यांना आज जाऊन तेवीस दिवस झाले.
तेव्हां लवकर आले, यांत संशय नाही.
गुरुवर्य आनंदनिधींचा निदेश केव्हां
येईल असें मला झालें आहे. गुरुवर्य सर्व
संशयाची निवृत्ति करितील, आणि तत्व
काय आहे तें सांगतील. सरदारहो ! अ-
धिकरणांस सांगा, कीं संत्रोंच्या अप-
राधाची चौकशी कर्तव्य आहे, तेव्हां न्याय-
सभेत यावे. आमचा आरोप सर्वांस कळला
आहे, तेव्हां न्यायही सर्वासमक्ष होणे विहित
आहे. ती जोंपर्यंत जिवंत आहे, तोंपर्यंत
माझ्या जिवाला सुख नाही. मी सांगितलें
एवढें करा. जा कसे. आणि आंत को-
णालाही येऊं देऊं नका. (सर्व जातात.)

अंक ३.

प्रवेश १. स्थळ—सिंहलद्वीपांतील एका
नगरींतील स्थळा.

(मिथ्यासागर आणि हारीतक येतात.)

विद्या०—खरेंच बोवा ! आपण असलें रम्य-
स्थळ यापूर्वी कधीही पाहिलें नव्हतें ! काय
त्याची शोभा वर्णावी !

श्लोक.

गिरिवरशिखरें तीं भेदिती मेघमाला !
अतरुण तरराजी शोभवी काननाला !
वितत रव विसर्पें कंदरीं निर्झरांचा !
पवन सुरभि वाहे सांद्रे तो केतकीचा !

हारी०—माझे तर

श्लोक.

तृणांहीं काशांहीं विराचित अशी वर्णकुटिका
मुनीची देखूनि नयन रमले!—पुण्य घटिका!
—अहा! झाली दिव्या तप विचरुनी काति मुनिची !
ज्याच्या उत्कर्षे सतत धृति होत अचनिची !

विद्या०—त्या आनंदनिधींची मूर्ति पाहून माझे
मन तर निश्चल झालें ! त्यांच्या पदा

श्लोक.

मायां शोभे भार विंगां जटांचा
भस्में सारा चांचला देह सांचा;
हस्तीं लोला पुण्य रुद्राक्षमाळा ;
कस्तूरीचा तो टिळा भव्य भाळा.

हारी०—गुह्या महाराजांनीं सांगितलेलें वृत्त
कळविलें, आणि त्यांनीं हे आज्ञापत्र दिलें
आहे, आणि सांगितलें कीं, हे राजसभेत-
च महाराजांस द्यावे. यांतील मजकूर
काय असेल कोण जाणें ! तो आमच्या
आईसाहेबांना अनुकूल असा ठरावा एव-

टेंच माझे परमेश्वरापाशीं मागणें आहे !
त्याप्रमाणें घडून आईसोहेवांवीरील आरोप
नाहींसा होईल, तर आमच्या या दीर्घ
प्रवासाबद्दल आह्मांला एवढा सुद्धां खेद
वाटणार नाही !

विद्या०—असो; काय गुरुजी करितील तें
पहावें ! पण खरेच, महाराजांचें हें करणें
मला नाही आवडत ! व्यर्थ त्या माउ-
लीचा छळ होत आहे !

हारी०—सोक्ष मोक्ष याचा आतां लवकरच
होईल. गुरुजींनीं हें अज्ञापत्र मुद्रित
करून दिलें आहे. त्यांचा निदेश असेल
त्याप्रमाणें सर्व पुढें घडेल. आनंदनिधि
त्रिकालज्ञ आहेत, तेव्हां सत्य काय असेल
तेंच बाहेर पडेल ! ईश्वर करो आणि
याचें पर्यवसान राजास शुभावह होवो !
चला आपणाला लवकर गेलें पाहिजे.

(जातात.)

प्रवेश २. स्वळ—सिंहलद्वीप—न्यायसभा.

(चंद्रकांत, सरदार, अधिकरणिक, परिवार आप-
आपल्या स्थानां बसले आहेत.)

चंद्र०—अहो न्यायमूर्ति! हा व्यवहार चालवि-
तांना आह्मांला फार वाईट वाटत आहे!
कारण, यांत अपराधिनी आमची पत्नी
आहे!—ही राजभार्या आणि राजकन्या
आहे,—इजवर आमचें प्रेम आजवर फार
असे,—इतकेंही असून ज्या अर्थी आह्मी
हा व्यवहार चालविणार, त्या अर्थी तसेंच
कारण असलें पाहिजे हें आपणालाच
दिसून येईल! खरोखर ही निरुपायाची
गोष्ट आहे.—राजानें उगीच छळ केला
आहे, असा पौरांनीं मजवर दोषारोप

करूं नये, लणून या कार्यास मी प्रवृत्त झालों
आहे! आपण न्यायमूर्ति आहां,
तेव्हां यथान्याय आपण वर्तलच! या
व्यवहारांत जें निष्पन्न होईल,—मग त्यांत
राज्ञी सदोष ठरो कीं निर्दोष ठरो—तें आ-
ह्मांला मान्य आहे! आतां राज्ञीला घेऊन या!

अधि०—जारे वेत्रधरा! राज्ञीला न्यायसभेत
वोलाविलें आहे लणून सांग, आणि त्यांना
घेऊन ये.—पौरजनहो! शांत चित्तें असा!
(वेत्रधर जाऊन परत येतो. इंदुमती, रक्षक,
यशोदा आणि दासी हीं येतात.)

चंद्र०—अहो! अधिकरणिक! व्यवहारपत्र
वाचावयास सांगा!

अधि०—अहो कायस्थ! व्यवहारपत्र वाचा पाहूं.

कायस्थ०—(वाचतो.) “कार्यार्थी सिंहल-
द्वीपशिधिपति चंद्रकांत महाराज, यांचा
वाद त्यांची पत्नी इंदुमती राज्ञी यांच्याशीं.
व्यवहार हा कीं, इंदुमती राज्ञीनें मद्रदेशा-
धिप सुधन्वा राजा याशीं व्यभिचार केला;
महाराजांचा लणजे आपल्या पतींचा प्राण
हरण कराना एतदर्थ सत्यव्रतास साहाय्य
केलें; आणि हा हेतु कांहीं कारणांनीं बाहेर
आला, तेव्हां त्यांनीं लणजे इंदुमती
राज्ञींनीं त्याचें जीवित रक्षावें या हेतूनें
रातोरात त्यास पळून जावें असें सांगून
त्याला साहाय्यही केलें; असे तीन आरोप
यांजवर आहेत !”

इंदु०—

पद.

कां करितां छळहो माझा,
मीं केलें काय अगाई? धु०
वांकडे न पडलें माझें

१, फिर्यादीचा सारांश.

तें पाऊळ कधिही बाई !
परि बोळों व्यर्थ कशाळा,
विश्वास न माझे ठाई.

बोलेन जरी मी कांहीं, व्हागतिल हें सत्याचि नाही.

मी लीन प्रभूच्यः पाई ! १
आहे जरि ईश्वर साक्षी,
जरि आज न लोपे धर्म,
तारि भग्न मनोरथ होती
दुष्टांचे; सांगें वर्म.

सत्याचा लोप न होतो, जागें जागृत ईश असे तो—

तो आज न रक्षिल काई ? २
मां खोटें कर्म कदापि
यापूर्वीं केलें नाहीं.
हें असद्य मजला दुःख,
तनु सारी माझी दाही !

मी अहंलपतिची भाजा, मी कळिगभूपतनूजा,

बाल नंदनाची आई ! ३
नृपसभेंत ओढुनि नेलें
राजानें धरुनी मातें,
हा लहान का अपमान
सांग्नाहो कुलवानितें ?

या प्राणांस न मी मानों, परि शीरुधतातें हानि—

ह्याकरितां जळतें बाई ! ४
राजाचें मजवर कैसें
तें निश्चल भारी प्रेम !
मद्राधिप आळा तेव्हां
नच उरलें ह्याचें नाम !

जरि यांग असे मम दोष, मज जाळो देव सरोष.

दृढ भक्ती त्याचे ठाई ! ५

चंद्र०—आधीं पाप करायाचें धाडस ज्याच्या
हातून होतें, त्याच्या हातून तें केलें नाहीं
असें खोटें सांगण्याचें धाडस होणार नाहीं,
असें नाहीं. तेव्हां नुसतें नाहीं लटल्यानें
लोकांना खरें थोडेंच वाटणार आहे ?

इंदु०—माझे लणणें खरें न वाटेल तर न वाटो !

दुसऱ्यांचा दाखला मला कांहीं देऊं नये !
मी खरें सांगितलें !

चंद्र०—हें कांहीं खरें नाही !

इंदु०—खरें आहे तेंच मी सांगितलें ! बळेंच

कोणी अंगां दोष लावूं लागेल, तर मी
कशी लावून घेईन ? सुधन्वा राजाच्या
संबंधानें मजवर बालंट घेतलें आहे, याला
काय बरें आधार आहे ? त्यांचें आदराति-
थ्य केलें खरें; पण यांत कांहीं दोष आहे
काय ? आपल्या घरीं कोणी पाहुणा आला
तर त्याची व्यवस्था ठेऊं नये का ? ही
व्यवस्था ठेविली तीही आपल्याच आज्ञे-
वरून ना ? आपणच ना मला सांगितलें
होतें कीं, त्यांचें कांहीं कमी पडूं देऊं
नको ? तसें जर मी केलें नसतें, तर
तिकडूनही मला दोष लाविला असता
कीं, मी सांगितलेलें ऐकलें नाहीं लणून !
आणि सुधन्वा राजा तरी काय लणता ?
त्याचें आपलें बाळपणापासून प्रेम, आणि
तो जर पुष्कळ दिवसांनीं आपल्या भेटीस
आला, तर त्याचा समाचार घेतला, हा
माझा दोष काय ? आपणच विचार
करून सांगा, आपण जो मजवर आरो-
प ठेवितो—शिव शिव, त्या पापाची क-
ल्पना तरी माझ्या मनांत येईल काय ? असें
आपणाला वाटलें तरी कसे ?—कायहो
करूं ? मला बोलवत नाहीं !—स्त्री—कुलां-
गना—आपल्या पतीविषयीं—कीं जो तिचें
भूषण,—तिच्या सुखाचा एक हेतु—तिच्या
कल्याणाचें धाम—अशाविषयीं असलें
निश्च कर्म मनांत तरी आणिल काय ?—मज
कुलांगनेला असल्या दुर्वाच्य कृत्यांत आणि
तो सत्यव्रत साहाय्य करील काय ? हरह ! न

कोणी तरी दुष्टाने त्याविरुद्ध कांहीं सांगून आपले कान भरले! खरेंच, सत्यव्रतासारखे खरे दुसरे कोणी सांपडणार नाहीत! आतां ते कोठें दिसत नाहीत हे खरें, तथापि ते कोठें, कसे व काय झणून गेले हे मला तरी काय ठाऊक ?

चंद्र०—काय झणतोस, हे तुला ठाऊक नाही अं ? तूं त्याला पळवून नाहीसना दिलें ? तूं काय दुष्ट वेत केला होतास, हेही नसेलच तुला ठाऊक ? लोक खरें झणतात तें!

श्लोक.

अंमोधीसंशयाचा, अविनयनगरी, स्थान हें साहसांचें,
दोषांचा संव जाणें, कपटशतमय क्षेत्र अप्रत्ययांचें;
व्याचा कोणा कळेना असुरसुरनरां अंत, मायाकरंड,-
कोणी हे निमिळी स्त्री अमृतविषमयी, जी करी धर्मखंड ?

इंदु०—महाराज ! आपण कांहीं झणा. मी खरें सांगितलें ! आपणाला मी नकोशी झालें आहे,—दूर करून टाकावी कशी ! भलभलतें मनांत आणून उगीच दुसऱ्याला कांहीं गांजून नये !

चंद्र०—भलभलतें तें काय ? माझ्या मनांत येतें तें खरें होतें. मला वाटलें तूं कुकर्म केलेस, त्याचें कळ तें कारटें झालें ! अगोदरपासूनच लज्जा सोडली, तेव्हां खोल्याला थोडीच भिणारी आहेत ? आतां आपल्या हातून झालेली गोष्ट नाहीस कवूळ केली, तर नको करूं!—कर अथवा नको करूं, यांत कांहीं अर्थ नाही, त्या पोराला अरण्यांत टाकून दिलें!—त्याला तेथे माता ना पिता—याचा हा दोष पण तुजकडेसच!—त्याचें जसें शासन केले, तसें तुझे ही करतो ! ही उग्र न्यायदेवता आहे, इच्या हातून

क्षमा व्हायची नाही ! यमधर्माचें आतां स्मरण कर !

इंदु०—महाराज ! इतकी मला पण भीति नको दाखवायला ! मृत्यु झणजे कांहीं मला वाऊ वाटत नाही ! आतां मला वांचून तरी काय करायचें आहे ? माझे या जमीं काय उरलें आहे ?—माझ्या जीविताचें समाधान आणि भूषण जें आपलें प्रेम, त्याचें तर आतां नांवच नको घ्यायला ! तें उडालें—नाहींसे झालें, यांत कांहीं संशय माहीं ! कां नाहीसे झालें, याचें मात्र कारण मला ठाऊक नाही!—वरें तें असो; माझे दुसरे समाधान माझ्या पोटचा गोळा—नंदन-वाळ—त्याची आणि माझी ताडा-तोड केली ! माझ्या वाग्याला त्याला फिरकूं देत नाही ! तिसरें माझे समाधान—की ज्याच्या तोंडाकडे तरी पाहून मी हे दिवस कसे तरी काढले असते,—तें माझे लहान वाळ—यानें तर नव्हताना कोणाचा कांहीं अपराध केला ?—तें मुग्ध मुखानें माझे स्तन्य पीत होतें, त्यावेळीं कीं हो मजपासून त्याला तोडून नेलें!—आणि हायरे देवा ! अरण्यांत टाकून दिले !!! कशीरे देवा ! तुला करुणा येत नाही ? मी जारिणी झणून प्रत्येक नगरांतून माझा डंका वाजविला ! प्रसूत होऊन बारा दिवस झाले न झाले, तों उघड्या हवेंत मला ओढून आणिलें ! रंकाचीही स्त्री असली, तरी दोन महिने खोलीबाहेर पडत नाही ! आणि मज राजपत्नीला कांहीं अंगांत शक्ति आली नाही तरी या समेत सर्वांसमक्ष ओढून आणावें ना ? महाराज ! आपणच पहा कीं, वांचून मला कोणतें

सुख आहे कीं, त्याकरितां मी मृत्यूला भ्यावे! तेव्हां आपण जें मनांत योजिलें आहे, तें मला प्रियच आहे! पण माझे एवढें एका-जीवाची आशा धरून आपली प्रार्थना करितें असें नाही—कारण जीव हा मला तृणप्राय झाला आहे—पण मला अब्रूची चाड आहे! होतां होईल तीं आपल्या नांवाला वृथा कलंक लावून घेणार नाही! नुसत्या आपल्या कल्पनांनीं हा मजवरचा आरोप सिद्ध होणार नाही, तो सिद्ध होण्याला नुसत्या कल्पनेपेक्षां बलवत्तर प्रमाणें पाहिजेत ! तीं नसतां, जर ह्मणाल कीं, आरोप खरा आहे, तर मग न्याय नव्हे! अन्याय आहे!—अहो न्यायमूर्ति ! माझा वाद आनंदनिधी गुरु करितील ! त्यांचें जसें उत्तर येईल, त्याप्रमाणें मला सद्दोष किंवा निर्दोष ठरवा !

सर०—आईसाहेबांचें ह्मणणें अगदीं वावगें नाही. हारीतक आणि विद्यासागर आले असतील, त्यांना अधिकराणिकांनीं बोलवावें.

अधि०—वेत्रधारा ! हारीतक आणि विद्यासागर यांना जाऊन सांग कीं, तुझाला न्यायसभेंत बोलाविलें आहे.

(वेत्रधर जातो.)

इंदु०—माझा पिता कलिंग देशाचा भूप, तो आज जिवंत असता, आणि आपल्या कन्येची अशी स्थिति पाहता, तर त्याला काय दुःख झालें असतें! पण तो आज नाही हें चांगलें आहे, नाही तर त्याच्या प्रज्वलित क्रोधाग्नीनें काय काय दग्ध झालें नसतें!

(हारीतक आणि विद्यासागर यांस घेऊन वेत्रधर येतो.)

अधि०—हारीतक ! विद्यासागर ! आपण न्यायसभेंत आलां आहां. सत्याधिदेवता स्मरून सर्व वृत्तांत सांगावें.

हारी०—अहो न्यायमूर्ति ! सत्य निवेदन करितों. महाराजांची आज्ञा घेऊन आहों श्रीशैल पर्वतावर गेलों. तेथें आनंदनिधि गुरुंचें दर्शन घेतलें. महाराजांनीं सांगितलेला मजकूर त्यांना कळविला. त्यांनीं तो ऐकून घेऊन कांहीं वेळ ध्यान केले. नंतर आतून जाऊन येऊन आज्ञास हें मुद्रित पत्र दिलें, आणि सांगितलें कीं “हें फोडूं नका, किंवा दुसऱ्या कोणाला दाखवूं नका. न्यायसभेंत राजाला नेऊन द्या.” त्याप्रमाणें हें पत्र आणिलें आहे. महाराजांनीं ध्यावें.

अधि०—काय हो विद्यासागर ! हा मजकूर खरा आहे ?

विद्या०—खरा आहे महाराज !

चंद्र०—पत्र फोडावें आणि वाचावें.

अधि०—(वाचतो.) “स्वस्ति. हारीतक आणि विद्यासागर यांनीं कथित केलेला वृत्तः श्रुत झाला. आमच्या ज्ञानचक्षुस जें वृत्त दिसतें, तें सांगतां.

श्लोक.

साध्वी इंदुमती अगर्ह्यचरिता; निर्दोष मद्राधिन;
तो सत्यव्रत राजसेवक खरा; तूं वा नृषा निष्कृप
कन्या जी अनिर प्रसूत अनघा आहे तुझी सत्य
लाभे ती जरि शोधिशी, तिजविणें नाही तुझा स
सर०—गुरु यथार्थद्रष्टे खरे! पण शेव
या वाक्याचा अर्थ काय?

इंदु०—राखिली हो त्यांनीं माझी लाज! (लवलासें दाखवून) हा आई दुसरा अनर्थ सुचवितो!

चंद्र०—कायहो अधिकराणिक ! पत्रांत ! नी-

होता, तोच तुम्हीं वाचला की पदरचा कांहीं जेडला?

अधि०—महाराज! येथे जेवढे आहे तेवढे वाचले.

चंद्र०—“ तिजविणे नाहीं तुला संतति ”—
लणजे? हे सर्व खोटे आहे. गुरुजींनीं अनृत लिहिले. ते कांहीं नाहीं. व्यवहार चालवा.

(पटाक्षेप करून सेवक येतो.)

सेवक—(भयाने) महाराज हो महाराज !

चंद्र०—बोल, झाले तरी काय ?

सेवक—कसे बोलू ? महाराजांच्या कानांवर कसे घालू ? अहो महाराज ! आई साहेबांना इकडे आणिले हे कळले मात्र, आणि “ आई ! आतां तुझी गत कशी होईल ” असे लणून धाकट्या महाराजांनीं वाट धरिली !

चंद्र०—वाट धरिली लणजे ?

सेवक—लणजे प्राण सोडिला !

चंद्र०—ईश्वर मजवर क्षोभला ! मी त्या सत्पुरुषाला खोटे हटले ! मी खरा अपराधी !

चंद्र०—हाय ! हाय ! (मूर्च्छा पावते.)

चंद्र०—अरे ! हा काय दुसरा अनर्थ ! आली प्रतीति—“ तिजविणे नाहीं मला संतति ! ”

गोदा—ही बातमी ऐकल्याबरोबर बाईसाहेबाना घेरी आली!—देवारे देवा ! या जाइंदु त वाटते आत्मांला सोडून ! पहाहो ! य.हो !

चंद्र०—तिला आंत न्या. दुःख असह्य पांयामुळे तिला नुस्ती घेरी आली आहे अंत ! आतां होईल बरी ! अरे ! मी पल्या तर्कावर फार विवास ठेविला ! एकादी सांगली मात्रा द्या !

(यशोदा आणि दासां इंदुमतीला घेऊन जातात. अधिकराणिक वेगरे सर्व जातात. राजा आणि सरदार मात्र राहतात.)

चंद्र०—(आणखी) देवा मी अन्यायी ! खरा खरा अन्यायी ! क्षमा कर ! मी त्या सत्पुरुषाला खोटे हटले !—सुधन्वा राजाची मी क्षमा मागेन, आणि त्याशी पुनः खेदभावाने वागेन !

श्लोक.

मद्राज्या नृपतिशि मी करीन भैत्री ;

राज्ञीची मनधरणी करीन रात्री ;

गेला जो प्रियकर मित्र—आणवीन ;

सुज्ञाचे गुण विसरेन मी कधीं न !

काय माझा हा मोह ! या मोहांकाराने माझे मन इतके लिप्त झाले कीं मला कांहीं दिसना ! वाटले प्रिय सुहृत् सुधन्वा राजा याचे प्राणापहरण करावे ! हे निंद्य कर्म मी सत्यव्रतास करायला सांगितले ! अनुग्रह, निग्रह इत्यादिकेकरून त्याचे मन अळविण्याचा यत्न केल ! विष देशील तर महत् पदास पावशील, असे सांगितले ! न देशील तर प्राणास मुकशील, अशी ही धमकी दिली ! पण साधु तो साधु ! त्याने कांहीं माझे ऐकले नाही ! तर केले काय ?—

श्लोक.

सदय हृदय ज्याचे, जो कुलीनावतंस

नृपतिस कळवी तो हेतु मज्जा नृशंस !

त्यजुनि गृहधनाते, मान, वित्ते, तयाने

असुख बहु वरीले सुप्रसन्ने मनाने !

धन्य त्या सत्यव्रताची ! अथवा म्यां पाप्याने हे नांव घेऊन त्यास विटाळ का लावावा ? तो केवढा सत्पुरुष ! मी केवढा अधम ! कोठे त्याची धर्मावरची रति !

आणि कोठें माझी दुष्ट मति !

(यशोदा पुनः येते.)

यशो०—देवारे देवा ! हा काय अनर्थ मांड-
लास ! कसेरे करूं ! अति झालें !

१ सर०—अहो यशोदाबाई ! अहो झालें
तरी काय ?

यशो०—महाराज ! कायहो आपला हा
झोह ! काय आपला हीं कृत्ये ! मी बो-
लते, ह्मणून आपण मला पुनः धमकावणी
द्याल कीं सुळावर देतां ?—पण महाराज !
आपण कांहीं करा, माझ्यानें बोलल्यावांचून
राहवत नाही ! आपल्या या मोहापासून
काय काय अनर्थ घडले आहेत पहा !
नुसतः मोहच नाही, आपण क्रूर निर्दय
तरी किती आहां ! आतां घ्या हीं मो-
हाचीं आणि क्रूरतेचीं फळे ! काय हे
कुतर्क आणि काय हे भ्रम ! लहान पो-
रांना सुद्धां शोभणार नाहीत ! आणि
आपल्या या वयाला शोभतात ! पहा
पहा बरे ! यापासून काय काय अनर्थ झाले
आहेत ते ! ह्मणजे काळीजच फाटून
जाईल, आणि वेड लागेल ! महाराज !
यापासून जीं जीं कृत्ये पूर्वीं झालीं, तीं
आतांच्या पुढें कांहीं हो नाहीत ! ते
केवळ पोरखेळ ह्मटले तरी चालेल !
सुधन्वा राजा आणि सत्यव्रत हे एकदम
येथून पळून गेले, यांचे पक्के जरी कारण
मला माहित नाही, तरी काय कारण झालें
असेल, हें आतांला समजतें ! आपल्या
जीवाला कांहीं तरी धक्का पोहोचेल असें
वाटल्यावांचून ते गेले नाहीत !—बरे सु-
धन्वा तर आपला बालमित्रना ? पण
त्यावर असले कुभांड रचावे ना ! बरे,

तो सत्यव्रत पळून गेला!—त्याचा कांहीं
अपराध नसतां, त्याचे घरदार सर्व कांहीं
जप्त करावे ना ? इतकीं वर्षे इमानानें
नोकरी केली, ती सर्व फुकट गेली अं ?
आणि त्यावर आणि त्या राजावर भलतेंच
तुफान रचावे ?—बरे हें असो, हें कांहींच
नाहीं ! त्या तुमच्या धाकट्या सोन्यासारख्या
बाळाला दूर अरण्यांत नेऊन टाकून दिलें,
तेथें त्याचे रक्षणही कोणी करणार नाही !
असें कृत्य राक्षसाच्याही हातून झालें नसतें,
त्याच्या सुद्धां अतःकरणाला पांशर फुटला
असता, आणि त्यानें तें वाळ वाचविलें असतें.
तेंही असो. बरे आतां नंदन बाळाचा
अंत झाला, त्याचे तरी कारण काय बरे ?
इतका लहानना, पण समज केवढा !
आपल्या लाडक्या आईचा आपला तातच
छळ करीत आहे हें पाहून त्याचे काळीजच
फुटलें, आणि त्यानें प्राण सोडला ! समजा,
यांतही आपणाकडे फारसा दोष नाही !
पण आतांचा हा अनर्थ—हा हो कोणा-
मुळें झाला ? देवारे देवा ! हें, तूं सर्व पाह-
तोस, आणि तुला कांहीं करुणा येत नाही
ना ? आमची माउली मातुश्री बाईसाहेब
त्याहो निवर्तल्या !

१ सर०—यशोदाबाई ! असले भलते स.
बोलूं नका !

यशो०—मी खोटे कां सांगेन ?—अहो पण
तर शपथ घेतें ! माझ्या बोलण्यावर विश्वास
नसला किंवा शपथही खरी वाटत नसेल
तर पाहिजे तर आंत जाऊन आपण
डोक्यांनीं बघा ! पहा त्यांच्या तो शपथ-
कशी कळा आली आहे ती ! तें
घालवून द्याल, त्यांच्या ओठांचा ! नी-

पुनः आणाल, त्याच्या डोळ्यांचे पाणी
पुनः आणून बाल, देहाची उष्णता किंवा
श्वासोच्छ्वास परत आणाल, तर मी तुम-
ची जन्मोजन्मीची वटांक होईन !—पण
अहो महाराज ! या आपल्या सर्व पापांचे
क्षालन पश्चात्तापाने व्हायचे नाही ! आ-
ता कितीही चांद्रायणादि पुण्यव्रते करा,
कितीही तपश्चर्या करा, कांहीं व्हायचे
नाहीं ! श्रीष्मत्कृतं पंचाग्निसाधन करा,
हेमंतांत पाण्यामध्ये बुडून रहा, वर्षाऋ-
तंत वारा पाऊस अंगावर ध्या, पण या
हयेचा दोष जाणार नाही !

चंद्र०—बोल ! आणखी बोल ! जितके बोल-
शील जितके थोडेच आहे ! मी केलेच
आहे असे, की सर्वांनी मजवर कटूक्तींनी
प्रहार करावे !

सर०—यशोदाबाई ! आतां अधिक बोलूं
नका ! कसेही असो, तुम्हीं असे बोलणे
या वेळीं उचित नाही !

यशो०—हो, मलाही आतां वाईट वाटते की,
मी असे बोलले ! कांहीं मी करते त्यावेळेस
मला भान राहत नाही. पण पुढे मला
फार वाईट वाटते ! आतां मला समजले
की, मवाशां मी नाही तसे बोलले ! खरेच,
महाराजांना ते फार लागले !—असो; गेली
दुष्ट ती गेली ! गेल्याचा शोक करून काय
फायदा ?—महाराज ! मज ह्यातारीचे काय
सनावर घेतां ? काय वेडी मी ! ज्यांचा मी
दिवस पाडावा, त्यांची पुनः पुनः आठवण
करून देते ! खरेच, माझी ही जीभ तो-
न टाकली पाहिजे ! महाराज ! क्षम
—मी आपली वेडी भावडी आहे. आ

ह्याला की नाही ! आमच्या बाईसाहेब फार
आवडत !—पण फिरून मी त्यांचे नांव
काढतेच !—आतां पुनः त्यांचे नांव काढा-
यचे नाही ! त्यांच्या त्या मोठ्या बाळाचे
नांव काढायचे नाही ! धाकटे तान्हे बाळ
अरण्यांत टाकले. त्याचेही नांव काढायचे
नाहीं !—आतां इतकेच, कांहीं धीर धरा !
आपण टाकून दिलेले बालक पुनरपि
प्राप्त होईल ह्मणून गुरुजींनीच आपणाला
आश्वासन दिले आहे तेवढ्यावरच समा-
धान करून घ्या !

चंद्र०—मी कांहीं तुजवर रागावलो नाही. तूं जें
कांहीं ह्मणालीस तें सर्व खरें आहे ! माझे
शांतवन केले असतेस, त्यापेक्षां हेच तुझे
कटु शब्द मला अधिक प्रिय आहेत !
बरे तें असो !—मला एकदा त्यांना पाहूं
तरी दे !—त्या नंदनबाळाचे व तिचे
एकदा शेवटले दर्शन घेईन ! अघोर
मी पातकी ! त्या दोघांचाही मीच अंत
केला ! या जीवांत जीव आहे तोपर्यंत त्यांचे
विस्मरण या जनाला होणार नाही !—
काय ?—एका घटकेंत नव्हे,—एका क्षणांत
असले दोन प्राणी नाहीतसे व्हावेना !
हरहर ! या संसारांत काय अर्थ आहे ?
आतां माझे कोण राहिले आहे ? ज्यावर
माझा सर्व प्राण तो नंदन गेला ! जिला
मी व्यर्थ गांजिले तीही सोडून गेली !
त्या बाळाला म्यां निर्दयपणाने अरण्यांत
टाकून द्यायला सांगितले ! तो संस्नावक-
ही आजून आला नाही.—ती कन्या तरी
मला लाभेल काय ?—कसली लाभते !—पण
नाहीं !—गुरुजींनी त्याच पत्रांत आश्वास-
न दिले आहे की “लाभे ती जरि शोधि-

शी"—तेव्हां आता शोध करणिया पाहिजे, आणि त्या आशेवर काय ते दिवस काढिले पाहिजेत!—चल वाई! त्यांना एरुदा मला पाहू दे! शोकाने माझे हृदय कसे विदीर्ण झाले आहे!—चळ!—(जातात.)

प्रवेश ३. मद्रदेश. समुद्रकांडचा ओसाड प्रदेश.

(संस्तावक वाळक घेऊन येतो. बरोबर एक कोळी आहे.)

संस्ता०—मग तुम्ही ख. तरी आहे तर, की आपले तारुं मद्रदेशाच्या किनाऱ्यालाच लागले?

कोळी—होय, माझी तर बोवा खात्री झाली. पण काय अमंगळ वेळ लागली आपणाला निघायला कोण जाणे. हा वधा वारा सुटला आहे. हे आभाळ पहा कसे ढगांनी भरून गेले आहे. मला तर बोवा! वाटते की, आपण जे काम हाती घेतले आहे, ते चांगले नाही, हणूनच हा असा प्रसंग येऊ पाहतो आहे!

संस्ता०—ईश्वराची मर्जी असेल, तसे होईल! तू जा तारवावर, आणि खबरदारीने रहा. मी आलोच वच!

कोळी—लवकर आटपा वर!—फार लांब नका जाऊ. वादळ येऊ लागते आहे. सावने ही येथे फार आहेत, असे मी ऐकिले आहे.

संस्ता०—तू जा, मी आलोच पहा.

कोळी—वर झाले बोवा, आपला नाही हात या कामत. (निघून जातो.)

संस्ता०—चल वावा! आतां तुम्ही कशीरे अवस्था होईल! काय चमत्कार पहा!

काल रात्रां मला रात्र असें पडले की आमच्या आईसाहेब मजकडे आल्या.— कित्ती पग किफट दिसत होत्या! त्या माउलीने मजकडे पाहावे, आणि वेलाय-चा यत्न करावा, पण तोंडांतून शब्दच निघेना! शेवटीं कंठ मोकळा करून कांहीं वेळ रडल्या! अश्रूंनीं न्हाल्या! खरेच त्यांचे तें दुःख मग पाहवेना. सरते-शेवटीं मोठ्या प्रयत्नाने मला हणाल्या:— “अहो संस्तावक! तुमच्या मनांत नव्हते, तरी तुम्ही माझे तान्हुले वाळ वनांत नेऊन टाकीन अशी शपथ घेतली आहे! ती खोटी करा असें मी नाही हणत! तुम्ही तरी काय कराल? दैवच मजवर फिरले, हणून महाराजांची बुद्धि फिरली! असो! आत एवढें तरी करा! निर्जनीं वनीं जरी वाळाला टाकून घाल, तरी त्याजजवळ कांहीं रत्ने आणि अनुकारी अमुक असा एक लेख लिहून देवा! हणजे रत्ने पाहून कोणाला दया येऊन माझ्या वाळाचे रक्षण होईल! आणि वाळ जगले वाचले तर लेखाच्या योगाने तरी ओटख पडेल!— असें होईल असें नाही; पण न जाणो ईश्वराची माया आहे! त्या लेखाने पड्या वाळाचे नांवही लिहा! या कन्वय टाकून दिले आहे, हणून तिचे नांव मुक्तावली ठेविले आहे! ही मुक्तः पुनः केठून माझ्या दृष्टीस पडणार!—काय हो संस्तावक! तुहाला काय हणते! त्या तेची आणि वाळाची ताडातोड तुम्हांतून तुमची आणि तुमच्या मुलांचीही अश्रू-ताडातोड होईल!”—असें हणून नाई झाल्या. त्याबरोबर मी दचकून ! नी-

शाली. कांहीं नेळ तर मला कांहीं सु-
चेना. हे स्वप्नच की काय हे कांहीं क-
ळेना. आणि मग खातरी करून घेतली
की हे स्वप्नच ! पण हे काय बरे असले
चमत्कारिक स्वप्न ? असे संगतवार स्वप्न
मला कधी पडले नव्हते ! आजपर्यंत स्वप्नांत
कांहीं अर्थ नाही असे मला वाटत असे.
पण काय असेल ते असो ; राणी साहेबांनी
स्वप्नांत मला सांगितले आहे तसे करच असे
माझे मनच मला सांगते.—हरहर ! राणी-
साहेबांचा अंत तर नसेलना झाला ? झा-
लाच असावा. कारण आमचे संतप्त महा-
राज त्यांना इतके दिवस राहू देतील हे
थोडेच आहे!—बरे, दुसरा हा एक चम-
त्कार नव्हे की माझे तारुं मद्रदेशाच्या
किनाऱ्यासच लागले ? आमच्या महारा-
जांचा कोप ज्यावर फार आहे, त्याच्याच
राज्यांत हे वाळ येऊन पडले ! यांत खचित
कांहीं ईश्वरी सूत्र आहे.—पण आम्हां
मानवांना आज काय कळणार ? या मुक्ता-
बलीला या शालजेडीत गुंडाळून ठेवितो.
ही एक रत्नांची पेटी ठेविली आहे,
यांत तो सर्व वृत्तांत लिहिला आहे. कोणी
जर येथे आले तर या वाळाला पाहून
त्याला दया येईल, आणि या पेटीतील
रत्नांच्या लेभाने तो त्याचे रक्षण करील.—
वाळा ! ईश्वर तुझे रक्षण करे.—हे पडा
वादळ सुटलेच ! हरहर ! काय या वा-
ळाची ही स्थिति ! राजकन्या असून
कार असो प्रसंग याचा ना ! इने बरे
काय अपराध केला आहे ? मुक्ताबली !
मुक्ताबली ! आली अधन्य की
मुक्ताबलीस अंतरणार ! इतकडे पा-

हून माझा जीव तीळ तीळ तुटतो ! पण
काय करूं ? शपथ घेण्याची मला कां त्या-
वेळां बुद्धि व्हावी !—असो ; मी पातकी
खरा !—वाळा ! जातो ! वारा अधिकच
प्रवळ होऊं लागला ! असले का गाणे
गाऊन वारा तुला निजविणार !—कायहो
काळेंभोर आकाश झाले हे !—हायहाय !
माझे हे कर्मही असेच काळें आहे.—आं ?
पण ही दुरकावणी कोणाची ?—लवकर
तारवावर जाईन तर बरे—अरेरे ! हा वाघ
नव्हे, हा काळ आहे. मी कसचा याच्या
हातांतून सुटतो. मातुश्री आई ! तुझे
वचन खरे होणार ! मुला वाळांची आणि
माझी ताडातोड होणार ! ती मला पुनः
कोठून दिसणार ? हा आलाच माझ्या
अंगावर चालून ! (वाघ पाठीमागे लागलेला
असा पळून जातो.)

(एक वृद्ध गोपाळ येतो.)

गोपाळ—काय या कर्माचा करावे ? ही आ-
लीकडची पोरें फार उनाड निघाली ! या
असल्या वादळांत कोणी शिकार करायला
येईल का ? याना पहा माझ्या दोन गाई
लपवून पळविल्या ! त्रिचाऱ्यांची काय गत
झाली असेल कोण जाणे, वाघाच्या मु-
खांत न पडोत झणजे झाले. सांपडतील
तर या खडकाच्या आड सांपडतील. नाही
तर गेल्या.—पण हे रे काय ! येथे हे कोणी
बरे वाळ आणून टाकले ?—फारच पण
गोजिरवाणे अं ! कोणा दुष्टाचे बरे हे
कृत्य असावे ? कां पण याला टाकले अ-
सावे ?—आईच्या किंवा बापाच्या मुळावर
तर नसेलना ही आली ? झणून इला टा-
कून दिले आहे ? पण कांहीं असो. दे

वाने आपणाला दिली आपण उचलून
घावीच!—पण मला वेड्या ला विचारावे.
तो काय म्हणतो तें तर पाहू!—वेड्या जव-
ळच होता; त्याला हाक मारतो कसा!
अरे वेड्या! वेड्या! ए!—(वेड्या येतो.)

वेड्या—ओ! ओ!

गोपाळ—अरे! आत्मास का? हें पाहिलेंस
का? तुला वध देवाने वहीण दिली!—
पण असा भयालासा रे कां दिसतोस?—
कांहीं तुला झालें कीं काय?

वेड्या—कांहीं नाही बाबा! तें वधा! मी
कीं नाही दोन मोठे प्रसंग पाहिले!—एक
तो समुद्रांत आणि एक जमिनीवर! पण
बाबा! समुद्र कसा म्हणूं! हें वरचें आ-
भाळ आणि खालचें पाणी एकच होऊन
गेलें बाबा! आणखी काय अंधार गुडूप!
डोळ्यांत बोट घातलें तरी दिसना!

गोपाळ—तर मग तूं काय पाहिलेंस?

वेड्या—काय बाबा! तो समुद्र खवळला!
आन् काय ओरडायला लागला! आन्
काय खडकावर आदळूं लागला! पण
बाबा! ही गोष्ट नव्हती मी तुझाला सांगत!
काय बाबा! ते गरीब नावाडी ओरडले,
आणखी धायधाय रडले! माझा कानांत तो
शब्द अजून गुणगुणतो आहे! ते एकदा
दिसावे, एकदा दिसूं नयेत! त्याचें तें
तारूं बाबा! अस्तें वर खाली व्हायला
लागलें! एकदा वाटलें जातें आतां वर
उडन! पण वधा मटदिशीं पाण्यांत
कींही बुडून गेलें! आणखी त्याचा माग ना
पूस!—हा एक प्रसंग. आणखी दुसरा तो हा
जमिनीवरचा. काय पहा बाबा! त्या
जमिनीवरचा ओलिले आणखी तो भयांभयां

ओरडूं लागला:—“तोडवारे सोडवा! अरे!
मी संस्तावक आहे. मी सरदार आहे.
मला सोडवारे सोडवा!”—पण तें तारूं
कसे वधा बुडालें! ते लोक कसे ओरडले,
आणि समुद्र तरी कसा ओरडला पण!—
आणि तो विचारा सरदार कसा ओरडला,
आणि वाघ कसा ओरडला! पण वाच्या-
चा शब्द त्यापुढें कांहींच नाही.

गोपाळ—अरे ही केव्हांची गोष्ट!

वेड्या—बाबा! ही आतांच झाली. अजून तें
तारूं बुडालाही गेलें नसेल. आणखी वा-
घाने त्याला सगळा खाल्हाही नसेल.

गोपाळ—मी अस्तो तर त्या हाताच्याला सो-
डविलें असतें.

वेड्या—नाहीं बाबा! त्या तारवांतील लोक
वांचविले असते, तर वरें झालें असतें!
एकाला वांचविण्यापेक्षां दहांना वांचविणे
वरें!

गोपाळ—वरेंचरे वेड्या! असले प्रसंग फार वा-
ईट! पण हें पाहिलेंस का?—वेड्या!
तुला मरतांना लोक आदळले. पण मला
पहा जन्मास आलेलें हे मूल सांपडलें. हें
पहा!—ही शालजोडी वय कशी चांगली
आहे ती! हें कोणा तरी धनताचें बाल
आहे! आणि ही वध पेटी! वघरे वेड्या!
तोत काय आहे तें?—मला सांगितले
होतें एका जोशाने, कीं तुला द्रव्य सांप-
डेल म्हणून! तेंच हें! वय वय वरें!

वेड्या—बाबा हो बाबा! आपलें नशीब उ-
घडलें! यांत वधा! मोहरा,
क्या आणि रत्नेच!

गोपाळ—जोशाने सांगितलें तें खरें. चक
चल! घरां जाऊ कसे. बेटू नको! नी-

ही गोष्ट कोणाजवळ ! चल ही पेटी आणखी हे वाळ लोकर घरी घेऊन जाऊं ! त्या माई कोठें गेल्या आहेत त्यांचा शोध लावता पाहिजे ! चल ! चल !—

वेड्या!—वावा ! तुम्हीं एकटेच घरी जा. मी माई घेतो घेऊन, आणि पाहतो. तो वाघ गेल्या की नाही तो ! तो गेल्या असेल, आणखी त्या सरदाराला सगळें खाल्लें नसेल, तर आपण त्याला मूठ माती देऊं ! एकदा वाघाचें पोट भरलें, झणजे मग तो कोणाच्या वाटेला जात नाही !

गोपाळ—वरे. तू जा तर, मी घरी जातो. राहिल्या असेल त्याचा कांहीं भाग, तर ये सांगायला !

वेड्या!—वरे आहे वावा ! असेलच तर आपण दोघे मिळून त्याला मूठ माती देऊं.

गोपाळ—वेड्या ! आज आपणाला चांगला दिवस उगवला. तर आपण कांहीं धर्म करूं अं ? (जातान.)

अंक ४.

प्रवेश १.—स्वल्—मद्रेश—गोपाळ—माझी खेपटी.

(गोपाळ घेतो)

गोपाळ—काय चमत्कार पहा ! बोलतां बोलतां वेळ कशी निघा जाते ती ! ही मुक्तावली मला सांपडून पुढी वारा वर्षे होऊन गेली ! खरेच, ही कन्या मोठ्या कष्ट त जन्मली असावी ! तिचे तें सौंदर्य कितीच नसत लोक वसे तिजकडे टकमक पाहतात ! या वृद्धापमाळी मला तिला पाहता मूठ सध्याच वाटते ! पोटाच्या पोराकड माझी ममता तिजवर अधिक आहे !

आणखी पोर तरी किती शहाणी की तिचे तें शहाणपण पाहून लोक नवलच करितान ! मला ही मोठी काळजी लागली आहे की दिला चांगला नवरा कसा मिळेल ? मी आज पुष्कळ ठिकाणी शोध करितो आहे, परंतु माझ्या मनाला अजून कोणी घेत नाही.—पण आपण काळजी कशाला करावी ? देवानें कोठें तरी नैमून ठेवलाच असेल !—असो; होणार असेल तें होतेंच, पण मनुष्याला कोठें राहवतें ? आलीकडे एक दोन महिने माझ्या घरी तो गोंड्या येतो, तो बरा चांगला दिसतो ! कधी कधी कामाच्या हातही लावितो ! मला वाटते तो आमच्या येथे येतो, याचे कारण हीच मुक्तावली ! आणखी खरेच या मुक्तावलीचा आणि त्याचा चांगला जोडा जमेल ! उद्यां आमच्या वेड्यानें जवळच्या गौळ्यांना बोलाविले आहे. आणखी ते कांहीं तरी खेळ करणार आहेत. मला ह्यात न्याला आतां काय करायचें आहे ? खेळतना एकाद दिवशीं ? आज त्या वेड्याची कोण धांदल उडाली आहे ! झाडांना दोऱ्या बांधतो आहे, टिपण्याच जमा करितो आहे, आंब्याचीं पाने आणून तीं दारालाच लावतो आहे, आपला एक लहानसा मांडवच तयार करितो आहे ! माझी सून झालेस.—तिचीही खटपट सुरू आहे ! आणखी मुक्तावलीला तरी किती आनंद झाला आहे ! वेड्याचें तिजवर केवढें प्रेम ! आणखी तिचेही पण कमी नाही. एकदा हिचे लग्न झाले, झणजे मग माझा

कोंठेही जीव गुंतणार नाही. पण देवाची मर्जी असेल तसे होईल !—(जातो).

प्र० २ स्थळ—मद्रदेश, सुधन्व्याच्या राजवाड्यांतिल एक खोली.

(सुधन्वा आणि सत्यव्रत येतात.)

सुध०—सत्यव्रत ! एवढे मात्र मी तुमचे ऐकणार नाही. याखेरीज पाहिजे ते मागा. मी नाही ल्हाणणार नाही. मात्र हा आग्रह सोडून द्या. तुझाला ना ल्हाणणे कसे जीवावर येते, पण ना ल्हाटले नाही तर माझी काय अवस्था होईल, हे माझ्या जीवालाच ठाऊक !

सत्य०—महाराज ! सिंहलद्वीप सोडल्याला आज मला बारा वर्षे झाली. आजपर्यंत मी राहिलो खरा, पण आतां वाटू लागले आहे की, ही हाडे आपल्या जन्मभूमीत जाऊन पडावी. दुसरे—चंद्रकांत महा. राजांचे मन आतां फिरले आहे. त्यांना मोठा पश्चात्ताप झाला आहे. त्यांची किर्ती वर आजपर्यंत पत्रे आली असतील कीं तूं परत ये ल्हाणून ? “ कुटुंब नितर्तले, नंदन निवर्तला, माझे समाध नही करण्याला कोणी नाही,” असे त्यांनी लिहिले आहे. पुष्कळदा आपली आज्ञा मागितली, पण आपण मद्या जाऊंच देत नाही. केव्हांही मी विचारिले, तरी “इतक्यांत नाही” असे सांगतां, तेव्हां आतां काय करावे ? खरेच, आतां मला जाऊंचाच !

सुध०—माझ्या इच्छेस्तव इतके दिवस राहिलां, तसे आणखी कांहीं दिवस रहा ! आतां जाऊन मागील सर्व उपकार मला विसरायला नका लांब ! खरेच, तुझाला जाऊं

द्यावे, असे माझे मन घेतच नही. आणखी असे कां ल्हाणून विचाराल, तर पहा ! आजपर्यंत तुमच्या सारखा मला कोणी मंत्री मिळाला नव्हता. तुम्ही आज बारा वर्षे माझे राज्य सुरळीत चालविले. आतां आझाला सोडावे, हे मला कसे वरें वाटेच ? यापेक्षां तुम्ही मला मुळीच लाभलां नसतां, तर वरें होतें. पण दुष्प्राप्य रत्न एकदा हातीं आल्यावर कोण अभागी त्याचा त्याग करील ?—ते कांही नाही ! सत्यव्रत ! तुम्ही जीं कामे अंगावर घेतलीं आहेत, तीं इतरांना झेंपण्यासारखीं नाहीत. तुमचीं तुम्हांच तीं केलीं पाहिजेत; आणि आजपर्यंत मी तुमचा पुष्कळ ऋणी आहे, तसा आणखीही होईन. खरेच, तुमचे मजवर उपकार अनंत आहेत, ते मी जन्मोजन्मी विसरणार नाहीं. फेडावची तर आशाच नको.—आतां त्या सिंहलद्वीपाचे तर नांवच काढूं नका. त्याचें नांव निवालें कीं आमच्या दादाची आठवण होणे. खरेच ते माझे दादा ! त्यांना केल्या कृत्याचा पश्चात्ताप झाला, आणि मी त्यांजपेतां धाकटा असूनही त्यांनीं माझी क्षमा कीं हो मागितची ! हर हर ! त्यांची अशी स्थिति व्हागेना ! सधी विचारी ! छळतिला सेसच्य नाही, आणि त्यानुठे तिच आणि त्या बाळा नंदनाचा अंत शास्त्रात हर हर ! मीच या अनर्थाच्या कारण झालो ! मी जर तेथे गेलोंच नसतो, तर आज ही कुटुंब कसे सुखांत निवृत्त असते ! दे देवा ! केवढा मी पातकी ! पण कां रात्र असो. चंद्रकांत महाराजांनीं आमः बहिनींचा आकाळीं जरी छळ केला, ! नी-

त्यांवर त्याचे प्रेम किती होते, हे आतां
दिमून येते! त्यांचे सरदार त्यांना पुष्कळ
आग्रह करितात कीं, “महाराज ! आपण
विवाह करावा.” पण त्यांचे एकच उत्तर
“ मला तशी आतां पुनः मिळणार नाही ! ”
असे निःसीम प्रेम आपण नव्हते पाहिजे!
आमच्या दादांना काय तो एक आशा-
तंतु राहिला आहे! त्यांच्या कुलगुरूंनी त्यांना
सांगितले आहे कीं, जी कन्या नष्ट झाली
आहे ती प्राप्त होईल. आणि कां नाही हे
खरे हेणार ? साधुंची उक्ति कधीही अ-
नृत होत नाही पण ते असो.—आलेकडे
कमलाक्ष एक दोन दिवसांत मला दिस-
ला नाही. तुमची आणि त्याची गांठ
पडली होती का ? खरेच, तो कसा निघेल
याविषयी मला मोठी चिंता आहे ! कारण,

श्लोक.

निपुत्रिकातें बहु दुःख होतें,
तेसेच होतें मृतपुत्रकातें.
त्याहीपरी दुःख विशेष होतें
कुपुत्रकाच्या जनकास होतें.

सु०—मीही दोन दिवसांत त्यांना पाहिले
नाहीं. ते काय करित असतात हेही
मला ठाऊक नाही. इतकें मात्र मझ्या
लक्षांत आले आहे कीं, आतांशीं ते फारसे
दरबरांत येत नाहींत, व पूर्वीच्या व्य-
वसायांतही त्यांचे लक्ष नाही!

सु०—माझ्याही लक्षांत ही गोष्ट आली,
आणि त्यामुळे मला मोठी चिंता उत्पन्न
आली आहे. तो कोणीकडे जातो, याचा
माझ्या लक्षातही मी गुप्त चार पाठविले
होते. चार हे आज्ञा राजांचे चक्षु होतः
कोठें काय होत, याचे इत्थंभत वर्तमान

ते आज्ञांच्या सांगतात. या चारकडून
मला अशी खबर कळली आहे कीं,
आमचा कमलाक्ष येथून तीन चार को-
सावर एक खेडे आहे, तेथे एका गौळ्या-
च्या घरी अक्षर्यां असतो. ह्मणतात हा
गौळी पूर्वी निर्धन होता, पण आतां मोठा
सधन झाला आहे. आणखी याच्याजवळ
ही संपत्ति कोठून आली, हे कोणाला
ठाऊक नाही!

सत्य०—महाराज ! मीही या गौळ्याविषयीं
असेच ऐकिले आहे. आणखी असेही
ह्मणतात कीं, याला एक कन्या आहे,
तिचे लावण्य कांहीं अलौकिक आहे. अशा
ठिकाणीं असले रत्न संभवेत, असे नाही !
पण कोणाला ठाऊक !

सुध०—हेही मला चारांनीं सांगितले आहे.
तेव्हां गोष्ट पटली. याच कन्येला लब्ध
होऊन कमलाक्ष तिकडे जात असेल.
तिजवर याचे प्रेम जडले नसो ह्मणजे झाले.
नाहीं तर अनर्थाला कारण होईल. माझ्या-
मनांत असे आले आहे कीं, आपण जा-
ऊन डोळ्याने हे बघावे. तुम्हीही मजव-
रोवर चला ! आपण असे वेषांतर करू
कीं, आपणाला कोणीही ओळखणार
नाहीं; आणखी तेथे जाऊन त्या गौ-
ळ्याला विचारू. गौळी भोळे असतात,
तेव्हां आपला कमलाक्ष तेथे कां जातो,
याचे कारण आपणाला त्याजपासन सहज
काढून घेतां येईल. या कामांत मला
तुमचे साहाय्य असले पाहिजे. तमजला ?—
आतां सिंहलद्वीपचे पुनः नव काढून का.

सत्य०—मी महाराजांवरुन मेठयः आंदाजे

येईन. पण सदेशी जाण्याची इच्छा
महाराजांनीं पुरतावीच!

सुध०—त्याचें मग पाहतां येईल. उदईक
आपगाला या गौळ्याच्या घरीं गेलेंच
पाहिजे. वेषांतर करून जायाचें अं ?
लक्षांत असूं द्या? (जातान.)

प्र० ३. स्थळ—तेंच. गोपालाच्या
खोपटीजवळील एक रस्ता.

(कुटिल गात गात येतो.)

कुटिल०—

पद.

चल सखि ! जाऊं कुंजवनीं धु०
माधव मंत्रा घेउनि म य, अवतरला अवनीं. १
अनिलसमोरित वनराजीची, शोभा आण मनीं. २
चित्रविचित्रा सकला भूमी, शोभे ही सुमनीं. ३
सहकारांना उक्ता फुटले, मधुकर करिति ध्वनी. ४
कुसुमनोहर माहन वाहे, उत्सव होय जनीं. ५
शुक्र, धिक्, मैना सुस्वर गाती, वाढे मोद मनीं. ६
आलाफातें घेउनि कोकिल, रंजावे मधुर स्वनीं. ७
पूतिं कडें या विळोचनाची, काय जसे सदनीं? ८

राजपुत्र कमलाक्ष यांचा मी एकदा नो
कर होतो. त्यावेळीं माझी काय चैन
होती ! उंच उंच पोशाख ! खायला
गोड गोड ! पण आता तें सर्व वारें फिरलें !
भाकरीचा तुकडा मिळण्याची पंचाईत
शाही आहे ! पण ही स्वारी थोडीच
माशा मारीत बसणारी आहे ! एक मार्ग
नहीं, तर दुसरा ! येथे हो काय कमी !
लोकांजवळ कांहीं खायला असलें कीं
तें आमचेंच ! आह्मी चोर मोठ्या उदार
बुद्धीचे ! आपण त्याह्याला माहित नही !
रात्र, आणि त्यांत आवस, आनाला मोठे
प्रिय ! चंद्र आह्याला मुळीच आवडत

नाहीं, आणखी तो आमच्या कुटाच,
शत्रु !—आमचा धंदा असातसा लहानसान
नाहीं, फार मोठ्या योग्यतेना ! कोठें
कोणाचें भांडें घराबाहेर पडो, कीं तें
कांहीं त्याच्या पुनः दृष्टीस पडायचें नाहीं !
कोठें धर्मशाळेंत कोणी आपली वस्त वि-
सरो, कीं तीवर हक्क आमचा ! कोठें
एकाद्या वाईनें लुगडें वाळत घातलें, कीं
तें या स्वारीनें नेलेंच ! वाः ! केवढे आह्मी
हुशार ! मग आमचा हा रोजगार चालतोच
कीं नाहीं ! कोणावर चालतो हणाल तर
गाफल लोकांवर ! आह्मी मोठे ठक ! कांहीं
तरी युक्ति लढवून आपलें कार्य साधून
घेणार ! हा आमचा उद्योग आजकालचा
नाहीं ! वाळपणींच या स्वारीचा पराक्रम
लोकांना दिसून आला होता ! तेव्हांच
“कुटिल” हें नांव मिळविलें ! हें लहान
का बक्षीस ! आमचे दुसरे भाऊबंद आहे-
त, ते वाटा मारितात. पण त्यांचा माझा
प्रत्यत संबंध नाहीं. त्याचें चालतें तोप-
यंत वरें आहे. पण जर का एकदा
सोटेवाल्यांच्या तावडींत सांपडतील, तर
मग सुळशींच गांठ ! दगा न कोणाच
सगा ! नकोरे वाक ! आपगाला तो घात
पात आणि तो सुळ ! आह्मी सांपडलो
तर दोन चार दिवसांचा खोडा मिळेल
आतां आह्मी हें करतो हें प प किंवा
याचा आपला विचारच करूं नये वार
कारण हा वेडा विचार चोरना कांहीं क
माचा नाहीं. माझी पः काय शिंदपी
घटनेत माझे सौंग निराळे ! ओं प
मला कोण ओळखतो ?—ही पहारवि-
ची एक शिकार आली :

! नी-

(वेड्या येतो.)

वेड्याः—वघं वरें.—चार विसा त्या! तेव्हां त्याचे दोन रूपये! हीण्याचा रूपया हा! घटकाभर सटव्याचे चार आणे ते! किती ज्ञाले! दोन रूपये, एक रूपया, आणि एक पावली! पण ती रकमच वितरली—

कुटिल—(एकीकडे) हा लाग साधला तर मग आमची चंगळच!

वेड्या—नाहीं, आपणाला खडे घेतले पाहिजेत.—आमच्या ताईने उद्यांकरितां काय वरें मला आणायला सांगितलें?—तीन शेर मूळ—हरभण्याची डाळ—तांदूळ.—पण आतां त्या तंदूळ कशाला पाहिजेत?—पण आपणाला ही कोणी पंचाईत सांगितली? बावांनीं सांगितलें कीं, ताई सांगेल तें आणून दे. उद्यांची सर्व तयारी ती करणार आहे. तिनें बाकीची सर्व तयारी केली आहे!—पण मला थोडी रांगोळी आणली पाहिजे. इतकी मंडळी येणार, आणखी रांगोळी नको! आणखी थोडा मुचलही पाहिजे. पण मीं समजेंच वितरलीं. पानें आणतां येतील, पण तंबाखू! ती तर पुष्कळ पाहिजे!—ताईनें सांगितलेलें राहिजे—खंसा, मोठ्या, आणि दिग. हे सर्व आणलें पाहिजे. काय याला लागेल कोणाला ठाऊक!

कुटिल—(जामनीवर पडून) देवारे देवा! कोणी मला हात देईल करे!

वेड्या—अरे, काय आहे रे?

कुटिल—बावा! थोडा मला हात दे रे.

वेड्या—काय पण?

कुटिल—अरे त्यानें मला मार मार मारिलें.

कोट

माझा पैसा छिाऊन घेतला! माझे कपडे चांगले होत, तेही घेतले! आणखी हे पहा कसले घाणेरेडे कपडे मला दिले!

वेड्या—वरें पण, तुला कोणी मारिलें!—भामच्या होता? का चोर होता?

कुटिल—चोऱ्हे होता, आणखी भामच्याही पण होता.

वेड्या—भामच्याच खरा. असले घाणेरेडे कपडे दुसरे कोणाजवळ संपडतील! चल, उठ, हा मी तुला हात देतो.

कुटिल—हळू वरे वावा हळूच!

वेड्या—अरे! इतकें का तुला त्यानें मारिलें?

कुटिल—हळूच! हळूच! ही पहा माझी कंवरच मोडली! आणखी हात लचकला!

अग आई! अग वया वया!

वेड्या—राहवतें ना उभें?

कुटिल—हळूच! हळूच! (त्याच्या खिसा कातरतो.) वावा! तुजें देव वरें करो!

वेड्या—तुला कांही पैसे पाहिजेत रे! पाहिजे असतील तर देतो.

कुटिल—नको रे वावा! मला नकोत पैसे. पैसे घेऊन आणखी कोठें उपकार फेडूं? या पलीकडच्या खेड्यात माझा मामा राहातो, तिकडे मी चाललों होतो. तेथे गेलों लणजे मग मला कांहीं कमी नाही. तुमचे नकोत मला पैसे. छे! छे! लोकांचा पैसा कशाला मला पाहिजे?

वेड्या—तुला ठाऊक आहे का, कोणी तुला लुटलें तें?

कुटिल—हो हो! ठाऊक आहे तर! तो गुलाम इकडून तिकडे भटकत फिरतो, आणखी एकटें दुगटें पाहिलें कीं सोडीतच नाही!

तो त्या राजपुत्राच्या तैनातीत होता, आणि मग त्याने कोणते गुण उधळले कोणाला ठाऊक? पण त्याला गचांडी देऊन लाथा बुक्या मारून राजवाड्यांतून हांकून दिले !

वेड्या—गुण तसेच असतील, लपून हांकून दिले ! नशिबी असले पाहिजेना ! फुकट कोण कुणाला हांकून देईल ?

कुटिल—तो मला चांगला माहित आहे.— कांहीं दिवस गारुडी बनला होता. मग पुढे लोहाराचे हाताखाली राहिला. तेथून निघाला तो हे दशावतारी येतात की नाही यांच्या टोळीत भिसळला. आणि आता आपला पक्का भामक्या बनला आहे.— त्याला कायसे “ कुटिल कुटिल ” लपणतान. नांव तरी मोठे विलक्षणच ! मला अजून त्या नांवाचे राहून राहून हंसू येते.

वेड्या—हातत्याच्यारे ! त्याला का तू भयालास ? तो भामक्या खराच !—यात्रेत जातो. देवळात जातो, आणखी कांहीं हाताला लागले तर बघतो. याचे नांव मी ऐकले आहे, पण त्याला अजून डेळ्यांनी कसे ते बघितले नाही.

कुटिल—तोच तो लुच्चा ! त्यानेच मला लुटले आणि मारले !

वेड्या—अरे ! काय मर्दा ! त्याला का तू भयालास ? असला भेंकड तर आपल्या इकडे कोणी नाही. थोडे यंत्र केले असते तर तो पळून गेला असता ! छत् मर्दा ! अशाला का कोणी भिते !

कुटिल—मला कोठे पण ठाऊक होते की तो भेंकड आहे ! आणखी खरेच पुसल तर

मला की नाही ते कांही ठाऊक नाही. मी ही आपला भेंकडच आहे. आणि ते त्याला ठाऊक होते वाटते.

वेड्या—आता पण तुला वर वाटतेना ? चालतां येईल का ?

कुटिल—हो, आतां येईल. तुमी जा आपल्या कामाला. मी आतां हळू हळू आपल्या चुलत्याकडे जातो !

वेड्या—मी येऊं का तुजवरोवर ?

कुटिल—नको नको ! तुमी जा !

वेड्या—वर तर मग. उद्यां आमच्या येथे वारस आहे. त्याकरितां मला सामान घ्यायला जायचे आहे, तिकडे मी जातो. नीट जपून जा वर !

कुटिल—वर वात्रा ! (वेड्या जातो.) सामान घ्यायला जातोस, पण खिशांत काय आहे !— वर आहे हे एक दुसरे संधान लागले. उद्यां यांच्या येथे मंडळी जमेल, तेथे आपणाला गेलेंच पाहिजे.—जाईन, आणखी तेथे जर नाही लाग लागला, तर नांवच बदलून ठेवीन !

प्रवेश ४. स्वराज—गोपाळाचे घर.

(कमलाक्ष आणि मुक्तावली येतात.)

कम०—सुंदरी !

श्लोक.

वसन हें तुजला बहु शोभवी,
जमल रत्न कसें वद गोपची,
अवतरे विधु अंबर सोडुनी,
झळकतो वदनीं गमते मनीं.

आणखी आज खंडोबाची क्रांती मि

१. उत्पन्न करी.

रात्र-
! नी-

प्याकरितां हे जे गोप आले आहेत, ते मला गोप वाटत नाहीत ! तर—

श्लोक.

स्वर्गां असे दुर्लभ अप्सरांना
हे जाणुनां गर्व नसे जवाना
वाटे सुरांचे गण ते अमूर्ख,
आले पहावात तुझे स्वरूप.

मुक्ता०—भलतेंच कांहीं तरी बोलायचें ! पण आपणाला कसे नांव ठेवावें ? माझी तशी योग्यता नाही. पण हे असलें काय मेलें करावें ? मला ही भरगच्ची शालू आणखी जरीकांठी चोळी आणून दिली, आणखी हट्टच घेतला कीं तूं नेसच ! आणखी आपण मात्र एकाद्या साधारण गौळ्याचा वेश घेतला, याला काय ह्मणावें ? आपली योग्यता कोठें आणि हा वेष कोठें ?—आणखी मला उंच वस्त्रें शोभत नसून हीं दिलीं ! हे काय बरें ? आज मला लोक काय बरे ह्मणतील !—बरें पण, आपण मात्र असल्याच वेपाने इतर मंडळींत येणार ! वा-हवा ! मी नाहीं ऐकायची ! आपण यापेक्षां चांगला पोशाक केला पाहिजे !—खरेंच, आपला हा असल्या पोशाक पाहून मला कसेलेंच वाटतें !

कम०—पण मला आवडतोना ? तुला कां वाईट वाटावें ? पण तें असो. मला तर असें वाटतें कीं, त्या दिवशीं मृगानें मला येथें आणिलें, नाही, तर माझ्या सुकृतानेंच !

श्लोक.

सधुर् अंशो वा भूलोकी पदार्थ अनेकसे ;
नयनविषयो. येषां चेतःप्रसादं हि होतसे,

क. २. उ. उ. गाममोद. ३ चित्ताची प्रसन्नता.

तरि नयानें ही वामांगी म्यां जयां अवलोकिली,
सुकृतघाटेका तो वा जन्मीं गमे मज एकलो !

मुक्ता०—मला वाई ! हे सुचिन्ह दिसत नाही. आपली योग्यता कोठें ? आपण जो विचार मनांत आणिला आहे, तो मला नाही वाटत घडून येईलसा ! आपणाला नाही कसली भीति ! पण मला तर आहे ना ! हे वधा, आपण जसे अकस्मात् येथें आलां, तसेच महाराज येथें आले तर मग ?—मला कीं नाहीं बरी गत दिसत नाही. ते आले ह्मणजे आपणाला काय ह्मणतील ? मला काय ह्मणतील ?—आणखी ही असली शालू—कीं जी मला शोभत नाही—ती नेसून मला मान तरी वर करवेल बरें ?—खरेंच, हा नाद आपण सोडून द्या कसा !

कम०—काय ? वेडी तर नाहीस ! असलें भलतें सलतें नको मनांत आणूं गडे ! यापासून आपलें चांगलेंच होईल. हा गोपाचा वेष तुला आवडत नाही, होय ? बरें तर. याचें काम झालें ह्मणजे टाकून देईन. तुझ्या बाबाचें वचन घेई तेंपर्यंत काय तो याचा स्वीकार केला आहे. तेवढें कार्य झालें ह्मणजे मग मी राजपुत्र आहे, असें सांगायला कांहीं हरकत नाही. स्त्री मिल्हविण्याकरितां युक्ति प्रयुक्ति कराव्या लागतात. सुभद्रेचें हरण करण्याकरितां अर्जुनानें नव्हता का यतीचा वेष धारण केला ? त्या पेक्षां तर हा वेष बराना ? लुण्णानें नाही का युक्तीनें कुंडिनपुरांतून रुक्मिणीचें हरण केलें ? तसें पण मी तुझे हरण नाहीं करणार ! तुझ्या पित्याचा

१. पुण्याची घटिका.

रुकार घेईन, आणि मग तुझा आणि माझा विवाह होईल !

मुक्ता०—विवाहाचें कशाला नांव काढतां ? आपल्या मनांतून जरी असलें, तरी महाराजांना ती गोष्ट कशी रुचेल ? गौळ्याच्या पोरीशीं ते आपणाला लग्न कसे लावूं देतील ? त्यांनीं नाहीं झटलें, झणजे आपलें कांहीं चालणार नाहीं, आणि मग आपणाला माझा नाद सोडून द्यावा लागेल ! असें झालें झणजे मग मी आपणालाही मुकलें आणखी जीवालाही मुकलें. एवढ्याकरितां अगोदरच सांगतें कीं हा नाद सोडून द्या.

कम०—प्रिये ! भलत्याच शंका मनांत आणून आजचा सुदिन दुर्दिन नको गडे करूं ! काय सांगूं ?

श्लोक.

हा दास सुंदरि ! तुझा; न अलीक जाणें;
ये अंतराय जरि तात तया न भेणें.
ये विघ्नसंघ जरि, हो प्रतिकूल देव,
राहील हा मर्दनुराग असा सदैव !

तुला माझ्या ताताची भीति वाटते, पण
हें बघ !

श्लोक.

मत्प्रिया जरि मिळेल न मातें,
काज काय मजला मग तातें ?
जोवरी मन असे मदधीन,
तों धरो तव गुणीं रति कां न ?

एवढ्याकरितां झणतों कीं, असल्या भलत्याच कल्पना मनांत आणून विरस करूं नको ! हे पहा बोलावलेले गोप येऊं

लागले ! अशा वेळीं हें असलें खिन्न वदन नाहीं कामाचें ! प्रिये ! यावेळीं असेच कां बरें समजेनास, कीं,

श्लोक.

मोठी आस धरुनियां दिवस जो येवो असें इच्छितों,
अर्पो कंकणयुक्त इस्त तव हा जेव्हां उवाध्याय तो,
जेव्हां मंगल वेदमंत्र पठती उच्च स्वरे ब्राह्मण,
होली राजवधू जयीं नृपकुर्भी, तो आज पुण्यक्षण !

मुक्ता०—अंबाबाई करील, तर असा सुदिन येईल आपणाला !

(गोपाल, गोपांचा वेष घेतलेले सुधन्वा आणि सत्यव्रत, वेढ्या, म्हाळसा, आणि इतर गोप व गोपी येतात.)

कम०—हे पहा गोप आलेच. तुझ्या घरीं आले आहेत, तेव्हां यांचा चांगला आदर सत्कार कर, आणि आज जिकडे तिकडे आनंदच आनंद होऊं दे !

गोपाल—हें काय मग असें मुक्तावली ! मुली ! बरें, आपल्या येथें कोणी चार चौघ आले, तर त्यांची व्यवस्था नाहीं का तुझीं ठेवूं ? तुझीं आतांच्या पोरी अयदीं शालां ! ती होती, तेव्हां सर्व काम करीत होती, झाडीत होती, सारथीत होती, भांडीं घांशीत होती, स्वयंपाक करीत होती, मंडीत होती, पाय धुवायला पाणा देत होती, कोणी पई पाहुणा आला तर या ब्रसा झणत होती,—नाहीं तर तुझीं ! जशा कांहीं राजाच्या पट्टराण्या ! हें काय असें ! चला. हे पहा आपल्या येथें अनोळखी गृहस्थ आले आहेत, यांचा आदर सत्कार करा ! काय रे वेढ्या ! तूंही जिकडे जातोस तिकडेच ! आतां रात्र जर नाहीं पहिलें, तर मी म्हात

ये ! नी-

१. मिथ्या. २. अडथळा. ३. भिणें. ४. माझी

भीति.

कारे पहावे! अरे! तुमचे हे दिवस आहेत. माझ्या काय गेल्या गोंवऱ्या नदीवर! चला, या सर्वांचा आदर सत्कार करा! कांठीची पूजा करायची आहेना— तर द्या यांना फुले. मनापासून पूजा करा बरे, लणजे खंडोबा तुमचे कल्याण करील. ऐकले कारे ए? समजलांतना नीट? नाही तर पहा आपले अळंठळं कराल; ते चांगले नाही.

वेड्या—(सुधन्व्यास) आपण वसावे येथे. आणखी (सत्यव्रतास) आपणही पण वसावे. आमचे बाबा आतां वृद्ध झाले आहेत, तेव्हां आमचा हा पोरवडा आपणासारख्या वृद्धांना आवडेण की नाही कोण जाणें? तार्ई! तूं मघांशीं फुले ठेवलीं आहेत तीं दे ग यांना!

मुक्ता०—हीं ध्यावीं जुईचीं आणि पारिजातकाचीं फुले. हीं कीं नाहीं मेठीं सुकुमार आहेत! लोकर कोमेजतात!

सुध०—मुली! आमच्या वयाला अनुरूप अशींच तूं आत्मांला हीं पांढरीं पुष्पे दिलीं! यांचे सौंदर्य जसे क्षणिक आहे, तसेच आमचे जीवितही क्षणिकच आहे!

मुक्ता०—आपणाला रंगी वेरंगी फुले आवडणार नाहीत, लणून हीं पांढरीं फुले दिलीं आणखी खरे पुसाल तर मलाही पण हीं असलीं रंगी वेरंगी फुले आवडत नाहीत!

सुध०—हं—पण असे कां बरे मुली?

मुक्ता०—कारण मी असल्या फुलांचा वरकांती रंगून घ्यावा! यांना फारसा सुगंध नसतो!

—(एकीकडे) एकूण वरकांतीच्या गुणांस लुब्ध होत नाही! अंतर्गुणांच्या यो-

गानें हिचे मानस रममाण होते! चमकार खरा, की गोपाची कन्या आणि इतकी शहाणी!

मुक्ता०—हीं मोगऱ्याचीं आणि शेवतीचीं फुले आपण ध्यावीं! (सत्यव्रतास उद्देशून) हींही आपल्या वयाला अनुरूप आहेत! पाहिजे तर हीं निशिगंधाचीं ध्या! नाही तर बकुलीचीं ध्या!

सत्य०—पहिलीं दिथीं तितकीं पुरत. अधिक नकोत. (एकीकडे) खरेच, हीं लावण्याची खाणी या कुळांत कशी निपजावी? उगींच नाही आमच्या धाकट्या महाराजांचे चित्त येथे रमलें!

मुक्ता०—(कमलाक्ष्यास उद्देशून) आपणाला बरे कोणतीं फुले द्यावीं? आपणाला देण्यासाठी आज मजजवळ नाहीतच! हा वसंतकाळ असता तर आपणाला योग्य अशींच सुमने दिलीं असतीं.—

कम०—मला फारशीं सुमने नकोत! एकच दिलें लणजे पुरे आहे!

मुक्ता०—(हळूच) आणि तें कोणतें?

कम०—(हळूच) तें असे उपवनांत होत नाही, तें तुझ्या हृदयारामांत विकास पावतें.

मुक्ता०—(हळूच) हे काय बरें बोलणें! तें सुमन आतां मजपाशीं राहिलें आहे कोठें? तें तर केव्हांच नेलें!

कम०—(हळूच) नेलें कीं दिलें?

मुक्ता०—(हळूच) काहीं का लणाना? मजजवळ नाही हे खरे!

कम०—(हळूच) बरे तर मग, हा बकुलीच्या सुमनांचा हार त्यां केला आहे तोच तोपर्यंत मी आपल्या गळ्यांत घालतो.

मुक्ता०—(हळूच) तोपर्यंत लणजे?

कम०—

पद.

तोंवरि हार सखे सांचा
कंठी घालन बकुलीचा. (ध्रु.)
गोष्टी कथितां एकांतीं
प्रणयें झळके मुखकांति !

ठेउनि विश्वासातें मजवरि घेतां विश्वांगि,
जोंवरि अपिपशि मम कंठीं तो हार न बाहूचा. (तों०)

मुक्ता०—तो दिवस येईल कीं नाहीं कोण जाणे.

पण सध्यां आपण आनंद मानून घेत आहां, हेंच पाहून मला आनंद होतो. खरेंच, माझे मन जरी सांगतें कीं ही भलतीच आशा धरूं नको, तरी काय असेल तें असो, आपणाकडे पाहिलें लणजे अगदीं व्यर्थ आशा आहे असें वाटत नाहीं. तुझीच नाहींका परवां मला सांगितलें कीं, दृढ निश्चयाचें बळ विलक्षण आहे? कितीही विघ्नें मध्यें आलीं तरी तीं सर्व याच्या योगानें दुरावतात. बरें, तें असो. पण काय चमत्कार असेल तो असो. आज माझ्या मनाची कीं नाहीं स्थिति कशीचशी झाली आहे !

कम०—चमत्कारिक ती कसली ! राजमुकुटांत ज्यानें वास करावा अशा रत्नाला जर एकाद्या कोनाकोपण्यांत टाकून दिलें, कीं जेथें त्याला कोणी पहातही नाहीं, तर त्याला वाईट वाटेल, हें सांगायला का पाहिजे आहे ? तसेंच हे प्रिये ! ज्या त्यां राजमंदिरास विभूषित करावें, त्या तुला एकीकडे राहून या गोपकन्यकासमाजांत कसें समाधान वाटेल ?

मुक्ता०—उगीच आपलें मला हरभण्याच्या झाडावर चढवायचें ! ही मी आपली जातें. किती वेळ आपण बोलत आहां तरी ! हे

काय लणतील तरी ?

कम०—काहीं नाहीं लणत. पण आज कीं नाहीं प्रिये ! सर्व अवस्थांमध्ये तुझ्या रूपाची चारुता दिसून येते ! जी जी कृति करितेस, ती मागचीला मार्गें टाकते !
सर्वई.

बोल तुझे आति गोड सखे, मज वाटतसे, विरमोत न ते !
कोकिल यासम काय करीलहि गान वसंतसुहृद्दयिते !
चालशि तूं जरि, हंस तुझी मदखेलगनी अनुकारि कशी !
सर्वहि मानसहारि ! कृती तव काय नसे प्रिय सांग मशी !
मुक्ता०—असें भ्रष्टें सळतें लणूं नये ! मी का रंभा का मेनका, कीं आपण असली स्तुति करावी ? मला हिणवावें, असा तर नसेलना आपला भाव ? पण मी चुकलें. आपल्या सारखे थोर पुरुष गरीबाला हिणवीत नाहीत. तेव्हां इतकेच लणायचे कीं कामिजनाला आपल्या प्रियवस्तूचे दोष दिसत नाहीत.

कम०—एकूण कामिजन अंध असतो ? छे ! त्याची दृष्टि फार तीक्ष्ण असते. खरा मर्मज्ञ कामिजन होय. इतरांस जें सौंदर्य समजत नाहीं, व ज्याची त्यांस पारख नाहीं, असें सौंदर्य त्यासच दिसतें.—बरें, तें असो. चल ! आपण चक्रवाकामिथुनाप्रमाणें एकत्र विहार करूं !

मुक्ता०—चक्रवाकावें नांव नका काढूं ! तें नांव घेतलें लणजे पोटांत धम्म होतें.

कम०—तें कां बरें ?

मुक्ता०—सूर्य अस्तास गेला लणजे त्यांचा विरह होतो, आणि मग दोघेही रात्रभर विलाप करीत असतात.

मुध०—(स्वतःशीं) काय चमत्कार पहा ! नीच कुळांत मीं

श्लोक.

न पूर्वी अशी गोमटी देखिवेली !
कशी नीच वंशांत जन्नास आली ?
कृती, लक्ष, मरि इचें दावा आहे
जनीं धन्य एसा कुलीं जन्म-री हे !

सत्य०—तो तिच्या कानांत कांहीं गोष्ट सांगतो आहे, तेव्हां तिची मुखचर्चा पहा कशी खुळत आहे ! हें पाणी कांहीं निराळेंच आहे ! ही गोपकन्या दुसरी राधा नसेलना ?

वेड्या—चलारे गद्यांनो ! आपण टिपच्या खेळूं. आतां उगीच वेळ घालवूं नये. चला.

(गोप आणि गोमती टिपच्यांचा गल खेळतात.)

सुध०—(गोमतीचा उद्देशून) काय हो बाबा ! तुमच्या कन्येच्या जळ खेळत आहे, तो तरणा मुळगा कोणाचाहो ?

गोपा०—याला " गोविंदा " असें लक्षणतात. त्यानें मला सांगितले आहे कीं " माझे गोपन फार मोठे आहे. मी कांहीं त्या टिपची कोणाला विचारिलें नाहा पण माझी खातरी आहे कीं तो कधींही खोटी गोष्ट सांगणार नाही. त्याचें प्रेम मझ्या कन्येवर वसलें आहे. मीं पुष्कळदा पाहिलें आहे कीं, ती कांहीं काम करित असली, कीं त्यानें एकसारखें तिजकडे पाहत वसावें, आणि आनंद मानून ध्यावा. माझ्या कन्येचेही प्रेम याप्रकार आहेत वाटते. खरेच पण तें तू कधीं पाहें प्रेम कोणावर असिल्लें आहे. मला कांहीं सांगतां येणार नाही. मला तर वाटते दोघांचेही प्रेम एकाच प्रकारचे आहे.

सुध०—तिला टिपच्या च गल्या खेळतां येतात ?

वेड्या—अहो ! तिच्या कानांत चंगला येत नाहीं ?

सर्व कांहीं तिला करितां येतें. आपली कन्या लक्षण मी तिची वाखाणणी करितों असें नाहीं. जोडा मोठा चांगला आहे. जमलें तर लग्नांत गोविंदाला मी अशी करणी करीन कीं तशी त्यानें स्वप्नांतही पाहिली नसेल.

(गोपाळाचा सेवक येतो.)

सेवक—महाराज ! बाहेर एक कोमटी आला आहे, तो काय पण चांगला गातो ! त्याच्या गाण्यापुढें आपला पोंवा एकीकडेच ठेवल्या पाहिजे. त्याचें गाणें इतकें गोड आहे कीं त्याच्या भोंवती सगळे लोक जमले आहेत.

वेड्या—बा ! ही तर दुसरी एक भोज आली ! जा जा त्याला लोंकर घेऊन ये. आपणाला तर बोवा लावणी न पदें फार आवडतात. त्याच्या गोड गाणीं येतात का ?

सेवक—तेत लक्षणजे ! सर्व कांहीं येतात. सर्जना आवडतील अशीं तो गाणीं लक्षणतो. त्याप्रवृत्त विनायच्या वस्तु आहेत, त्यांवर तर त्यानें किती गाणीं रचलीं आहेत ! बाकांचीं गाणीं लक्षणतो, लावणी लक्षणतो ! पण त्यांत कांहीं घाणेरडे नाहीं. हा मोठाच चमत्कार ! तें श्रावणाचें गाणें त्यानें लटलें तें किती पण गोड ! मी तर तें ऐकून रडायलाच लागलों ! तसेंच तें सुलोचनेचें !

सुध०—तर मग हा कोमटी विलक्षणच आहे.

वेड्या—तूं तर त्याची मोठीच वाखाणणी करितोस. पण कोमटी आहे लक्षणतोस, तर त्या जवळ कांहीं विनायच्या वस्तु आहेत का ?

सेवक—हे काय पुतावें महाराज ! सर्व प्रका-

रच्या वस्तु त्याजवळ आहेत. का. व. च खण आहेत; गुंड्या आहेत; रांगोळी आहेत; तवकें, अपकरे, आरगे. झ. ग. डब्या, हस्तिदंती फण्या—एव कांही आहे. एक एका वस्तूवर आने ग. णेच रचले आहे.

वेड्या— ग जाच तर, आणि त्याला येथे घेऊन ये, आणि सांग की, गात गात ये लक्षण !

मुक्ता०—भाऊ ! त्याला सांग अं ? भलते सलते येथे कांहीं गाऊ नको लक्षण ?

वेड्या—ताई ! हे कोमटी असले भळते सलते नाही हो गात. त्याचे गाणे कधी तू ऐकले नाहीस ? बघ तर आतां, कसे गातात ते !

मुक्ता०—असेल चांगले तर ऐकेन, नाही तर मी आपली दुसरीकडे जाईन.
(कुटिल गात येतो.)

कटाव.

ध्याहो ध्याहो या बहु संदर वस्तु, कशास धरितां किनू ? पूजेकरितां लहान थाटी, नैवेद्याचा तैसा वटा, सान निरंजन, घंटा मोठी, ओवा घ्या ही हलकार्ता जीणे हांते इच्छापूर्ते; कम-दलांच देवाकरितां लहान मोठें येतें करितां उदवचीवें घर हें साचें, अति गमतीचें, बहु मांलाचें; सुंदर दि. तें तवकफळाचें, कसे यांत हे पगोपरीचे, बेल काढिचे गुळ सनाने; पाहिजेत हीं जरेबायांला, जुन्यापुराण्या त्वा जुन्याला. बासन साडुनि काढ्याला, ऊपकर जाणें, पराच याणें, आवडते ते पदार्थ घ्यावे; ना तरि त्यांनीं हट्ट करनी, हसुन बसुनी, लगवग करुनी, चार पांच त हांन पतीला, मागुनि घ्यावे मजला घ्यावे, मग पुरवावे सकळहि अपुड हेतु ध्याहो ध्याहो या सुंदर वस्तू १.

वेड्या—मी आपल्या ताईला विलोरी बांगड्या घ्यायचें कबूल केले आहे, तसाच हा डबाही घ्यायचें कबूल केले आहे. नाही तर मी कांहीं विकत घेतले नसतें, आणि मग तुला तसेच जावें लागतें.

लाल०—जवळ तवहां आपले वस्त्रं मिळतें. मेथी मज्ञा पाठी कधीच नाही घ्याची ? त्यांना घ्यायचें तरी किती पण ?

वेड्या—मी तिला देतो, लक्षण तुला कां वाईट वाटतें ? ती लहान आहे. तिचा हास पुरविली पाहिजे.

लाल०—हं. पुरवा त्यांचीच हास ! मेलें एकादे वेळेस मागितले तरी येथे थोडेच देणें होत आहे !

वेड्या—काल त्या लुच्चानें माझा खिसा कातरला लक्षण सांगितलेना ? नाही तर आज तु. झ ही हास पुरविली असती. पण ही वेडी कशी पहा तू ! आपल्या येथे इतकी मंडळी जमली, आणखी त्यांच्या देखत अशी तू हट्ट घेऊन वरणार का ? लणायचेंच होतें तर दुसरी एकादी नव्हती का वेळ ? का सर्व गांवभर दांडोरा पिटविला पाहिजे ? हें एकपरी वरें झाले की, सध्यां इकडे कोणाचें लक्ष नाही. —बाबा आणखी हें काय वरें बोलताहेत ? पण तें असो. आतां तरी तोंडातून त्र काढूं नको. चल जा कशी येथून ! तुला काय पाहिजे तें सांग, उद्यां घेऊन देन !

लाल०—मी नाही ऐकायची ! मला आतां दिनेच पाहिजे. आतां कोमटी अनायासे आला आहे तो फिल्लन का यणार आहे ?

वेड्या—बायका मोठ्या हट्टी असतात, त्यांच्या पुढें पुरुषांना हातच टेंकावे लागतात --दरे कायरे ए कोमटी ! तुजवळ काय काय आहे ? दाखीव प. हूं ?

कुटि०—ही पहा हस्तिदंती फणी आहे. इचे दाते पहा कसे नामी कांतले आहेत !

ह्याळ०—हं ! ही मला पाहिजेच. नाही तर काय मेल्या लांकडाच्या फणीने अक्षरीं केंस विचरावे ?

कुटि०—हा कुंकवाचा करंडा ! यांत आरसा आहे ! मेण ठेवण्याची डबो ! आणखी या बाजूला शेंदूर ठेवण्याकरितां घर केले आहे !

ह्याळ०—हा तर पाहिजेच. पहा एका करंड्यांत बायकांचे सगळे सामान राहते ! कसा चांगला आहे पण हा !

कुटि०—या पहा गौरिच्या गळ्यांत घालण्याकरितां केलेल्या माळा !

ह्याळ०—अग बाई ! किती चांगल्या आहेत या ? याही पण घ्या.

वेड्या—तुझे काय जाते दाखवायला ? पण आत्मांला काहीं पाहिले पाहिजेना ? चल या आणखी जिनसांचे काय घेशील ? एक सांग.

कुटि०—काहीं फार नाही महाराज ! सारे दोन होत !

वेड्या—अरे, पण तुला चांगलीं गाणीं येतात हणून ऐकले, तसेल एकादें हण पाहूं.

कुटि०—वरें, तर हणतो. या गाण्यांत कृष्णाचा आणखी सत्यभामेचा संवाद आहे.

गाणें.

सत्यभामे ! मजवरि अजि कां उत्तर दे गे मला,
दुरुकें कोण तुला बोलला ? (धृ०)

तव वदनंदू म्लानत्वानें कैसा हा पावला ?

कबरीपास कशी सुटला ?

नेत्र किति आरक्त तुझे जाहले !

हा थरथर अधरोष्ठ सखे का हले ?

उच्छ्वास तुझा दावी मन कोपलें,

तुजला पाहनि कधी ऐशी, हा जन गर्हिवरला,

दुरुकें कोण तुला बोलला ? १.

सुसानी वदते भामा "श्रीहरि ! तूं ठक मला,

प्रणवरे सांग कसा लोपला ?

मोहक वचनीं साधा भोझा हा जन विश्वातिला,
यांतरे काय निधी लाभला ?

तुजवरी ठकारे न विश्वास योग्य तो,

कोण तुला कापट्य असें शिकवितो ?

तव मिष्टपणा हा मान कशी कांपितो ?

जारे ! येथुनि दुःखावरती देशी डागच मला,

हणुनि हा तुजवरि जन कोपला २.

वेड्या—हे गाणें मोठें चांगलें आहे. अशींच दुसरीं तुला येतात ?

कुटिल—अशीं पुष्कळ येतात.

वेड्या—तर चल मग आपण एकीकडे जाऊं.

तूं हण आणि मी ऐकत वसेन. आमचे

बावा या नवीन आलेल्या गृहस्थांशीं

अद्याप बोलतच आहेत. तेव्हां त्यांना

आपण त्रास देऊं नये ! चल. आणखी

मघां दाखिवलेल्या वस्तुही घेतां येतील.

चला ! (झांभसेस) तूंही आंत चल.

तुझाही हट्ट पुरवलाच पाहिजे.

कुटिल—(एकीकडे) या हट्टातच काय मला

प्राप्ति मिळायची ती ! (गातो.)

गाणें.

करंडा कुंकवाचा, फारच खासा सांचा,
ध्याहो या बायांनो ! १.

पुजेचें साहित्य, जरि कां लागे नित्य,
पुसा या कोमट्याला. २.

आरसा भिंगाचा, वेणिफणि करायचा,
पाहिजे तरि ध्याहो ! ३.

मुलांची खेळणी, हातें खुळखुळ रिण्णी,
मुलांना दाना कां ? ४.

दामाजि चाकर, करितोचि कारभार,
द्याला कां सांगाना ? ५.

उशीर काशाला ? ऑणॉलवकर् दामोजीला,
इच्छा मी पुरवीतो ! ६.

(वेड्या ह्याळसा आणि कुटिल जातात.)

(सेवक येतो.)

सेवक—महाराज ! गोंधळ्यांना आतां बोलावूं
का ? ते लळीत मोठें चांगलें करितात.

गोपाळ—एवढा वेळ थोडा का गोंधळ झाला ?
आतां कांहीं नको. हे आमचे पाव्हणे
कंटाळले असतील.

सुध०—आह्वांला हो कसला कंटाळा ? नुसतें
पहायचें. होऊंदा तर लळीत !

सेवक—कसें पण चांगलें करितात लळीत !
राजवाड्यांत रामनवमीच्या उत्साहांत
यांनीं पुष्कळदा लळीत केलें आहे,
आणि महाराजांपासून इनामें घेतलीं
आहेत.

गोपा०—उगीच वटवट कशाला करितोस ?
घेऊन ये. यांना आवडतें आहे, मग माझे
काय जातें ?

(सेवक जातो आणि गोंधळ्यांना घेऊन येतो.

लळीत होतें. सुधन्वा आणि गोपाळ
यांचें एकीकडे भाषण चाळतें.)

सुध०—बाबा ! हें तुझाला पुढें कळून येईल.

(एकीकडे) कमलाक्षाची प्रीति इजवर

फार तर नाहीना बसली ?—बसलीसे वा-

टतें !—छे ! हें उपयोगी नाही ! त्याला

इजपासून दूर केलें पाहिजे. हा वृद्ध गोप

भोळसर—यानें सर्व मजकूर सांगितला !

(कमलाक्षाकडे पाहून) कसें काय ? तुझीं

तर आपल्याच सुखांत निमग्न आहां !

तुमच्या प्रियेवांचून तुझाला दुसरें कांहींच

दिसत नाही ! तुमचा सर्व आनंद काय ती

ती होऊन बसली आहे ! पण मला तर

मोठा चमत्कार वाटतो ! कारण पहा

तिला 'तुझीं कांहीं' दागिने दिले नाहीत,

किंवा तिला आवडत्या अशाही कांहींच

वस्तु दिल्या नाहीत ! मघांशी तो कोमटो
आला होता, त्यापासून तरी काहीं चिजा
ध्यायच्या होत्या ! पण त्याला तसेंच जाऊं
दिलें ! समजा, तुमची प्रिया हट्ट घेऊन
बसली, तर मग तिची समजूत कशी
पाडाल ?—अर्थात् तिच्या प्रीतीची तुझाला
गरज असेल तर हो !

कम०—अहो बाबा ! तुझीं लणतां ही गोष्ट
माझ्या प्रियेस लागू नाही. ही साधारण
पोरीप्रमाण कधीं हट्ट घेऊन बसणारी नव्हे.
तिला या असल्या क्षुल्लक चिजांची आवड
नाहीं. कारण काय लणाल, तर

श्लोक.

जो पदार्थ तिजला प्रिय आहे,
तो मदीय हृदयांतारिं राहे !
तो जरी न अजुनी दिधलासे,
योजिला तारीहि तत्पददासें !—

हें वध प्रिये ! या वृद्ध बावांच्या देखत माझ्या
मनांत काय आहे तें सांगतो. हे वृद्ध
आहेत, तेव्हां यांना सर्व गोष्टींचा अनुभव
आलाच असेल ! यांच्या वयाकडे पाहून
मला यांस मान द्यावाच लागतो, तेव्हां
यांच्या समोर खोटे बोलून असें नाही !—

सुध०—हूं बोला ! ऐकूं तर या काय लणणार
तें ? पाहूं तुमच्या प्रियेला हें कसें आवड-
तें ?

कम०—हें पहा !

श्लोकार्ध.

हस्तिदंत गौर, कीं तुषारकांति, हे प्रिये !
हा त्वदीय हस्त मी करीं धरीन निश्चये !

सुध०—पण हा निश्चय अक्षयीं राहिल याला
प्रमाण काय ? हें सर्वासमक्ष तुझीं सांगाल
काय ? या आमच्या मित्रासमक्ष ?

कम०—अहां ! प्रमाण कश त्या पाहज ? माझे वचन हेंच प्रमाण ! अता हे प्रिये ! प्रमाण पाहिलेच असेल, तर

वाकान्त श्लोक

साक्षि ह भवति वृद्धः शान्तिः अतो धरा,
सूर्यचंद्रतारकां पिनी जाडतां करा !

फार तर काय सांगू ? पण

श्लोक.

माझी होय जरी समुद्रवलय पत्नी समग्रा मही,
मातें वित्त तसा जरी धनदे दे नां भापुणें सर्वही;
विद्या गीर्षती दे, सुखधन दे मातें रतीचा पाते,
यांहीं मी न तसा, जसा वरनिचां होईन ईते कृती !

सुध०—आतां कांहीं संशय उरला नाही !

सत्य०—ही खरी प्रीति !

गोपा०—पण माझे लाडके ! तुझें काय लक्षण आहे ?

मुक्ता०—वावा ! मलाहो काय पुतां ? आह्लां-
ला पुरुषांप्रमाणें बोलून नाहीं दाखवितां येत !

गोपाल—हं एवढ्यावरून समज ये ! कांहीं हरकत नाही ! अहो जावईबोवा ! आतां जावई लणावला कांहीं हरकत नाही.—
मुलगी फार चांगली आहे वरें ! वागवून घ्या इत्या !—(सुधन्वा आणि सत्यव्रत यांस उद्देशून) चला, तुम्हा समक्ष मी सांगतो कीं, यांना मी आपली कन्या देईन, आणि आंदणही पण देईन ! मजजवळ कांहीं कमी नाही !

कम०—अहो, थोडें कां असेल ? सद्गुणधन लहान नाही ! असे—(मनात) या वृद्ध बोवाला ठाऊक नाही कीं मी राजपुत्र

आह !— उ इ वर, तर अपल्या हा निश्चय कथम गडोच ना !

गोपा०—राही लगजे ?—वरें मुली ! इकडे ये अशो ! वधू कसा जोडा जमतो तो ?

सुध०—थोडे दम खा वृद्धबोवा !—कायरे वावा ! तुम्हा पिता जिवंत आहेका ?

कम०—हो, आहे ! मग !

सुध०—आणि त्याला हें ठाऊक आहे काय ?

कम०—नाहीं, आणि त्याला समजुंही द्यायचे नाही पण !

कम०—असे कां वरें ! त्याच्या कामांत आणि त्याचे मत घेऊं नये लगजे ! वरें तुम्हा व प इतका का वृद्ध आहे कीं, त्याच्या बुद्धीला भ्रंश झाला आहे तो वेडे चाळे करायला लागला आहे ! त्याचे कान गेले ? डोळे गेले ? त्याला कांहीं समजत नाही ! अगदीं आंधरुणाला खिळला आहे ? त्याला व्यवहारांत कें कांहीं गम्य नाही ? — सारांश वा-
ल्यावस्था त्यास पुनः प्राप्त झाली आहे का ?

कम०—छेः, तसें कांहीं नाही. त्यांच्या वयाच्या मानानें त्यांच्या अंगांत शक्ति दुष्कळ आहे.

सुध०—असे जर आहे, तर मग त्यांचा अपमान नाही का होत ?— हें पहा. पुत्रानें वायको पसंत करावी हें खरें, पण ज्याची आपल्या पुत्राच्या कल्याणावर केवळ दृष्टि असते, त्या पित्याचा या कामांत रुकार असावा हेंही खरें !

कम०—हें खरें. पण तशीच कांहीं कारणें आहेत तीं कांहीं मला तुम्हांला सांगतां येत नाहींत. कारण कीं यावदळ पित्या-
जवळ मला गेष्ट काढतां येत नाहीं.

सुध०—वावा ! असें नव्हे. वडिलाना विचारल्या-
शिवाय असें कांहीं करूं नये.

कम०—पण मी नाही त्यांना ही गोष्ट कळ-
विणार!

सुध०—छेरे! कळीवच!

कम०—ती गोष्ट कधीही व्हायची नाही!

गोपाल—अणि असा कां वरें हा दुराग्रह जांघई
बेवा? मला नव्हतें वाटलें कीं पिचाला
विचारल्यावांचून आपण ही गोष्ट कराल-
शी! मला तर वाटतें तुमच्या पिचाला ही
गोष्ट कळविली तर वाईट नाही वाटणार!
तुमची निवड त्यांना आवडेलच!

कम०—पण नाही त्यांना सांगायचे.— हा
संबंध तुझीं करणारना?

सुध०—पाहूं द्या वरें हा संबंध कोण कसा
करतो ते? आलीं तर हा संबंध तोडणार!
(वेष टाकून) दुष्टा! तुला पुत्र कसा
हणूं?—इतका नीच कीं माझा असे तुला
कदापि हणतां येत नाही!—ज्या तुझ्या
हानीं राजदंड यावयाचा त्या तुला गुरा-
खानीची काठी आवडली अं?—अरे
ह्यालाय! तुला या वयत हे असले ढंग
सुचतात काय! तुला तुळीं द्यावें, पण
अर्थ नाही! तूं जोड्या दिवसांचा सोवती
आहेस!—परंतु हे तरुण मोहिनी! तुला
माहित असले पाहिजे कीं, ज्याला तूं मोहि-
लें तो राजपुत्र होता हणून!—

गोपाल—हायरे कर्मा!

सुध०—मूर्ख! कुटिले! तुझे हें सुंदर मुख
विरूप करून टाकतों पहा! कीं पुनः
असले कौटाल करशील कीं नाही!—हे
मूर्खा! या सुंदर कन्येची आशा सोड. तुझ्या
हें पक्षे वानत असतुं दे कीं, ज्या
घा. डे. ल. ल. ज. ज. देणा. नी.
आणि जर का तुला पावश्ल वारिंट वाटे, तर

लक्षांत ठर कीं, तूं माझा नाहास आपण
मी तुझा नाही! आणि मग माझ्या मार्गें हे
तुला राज्य राहूं देईन अशी आशा धरू
नको! हे माझे शब्द लक्षांत ठेव. चल येथून!
ह्याताच्या! या वेळीं मला फार राग आला
आहे, तरी तुझी गय करितों.—हे मोहिनी!
एकाद्या गोपाला तूं चांगली शोभशील! ख-
रेच, तुझे हें सौंदर्य राजकुलालाही शोभणारें
आहे—पण इतकेंच कीं—तूं गोपकन्या
अहेस! असो—तुंही पक्षें समज कीं पुनः
तूं जर आपल्या घरीं याला येऊं देशील,
आणि याचें मन मोहूं पाहशील, तर मग
तुझ्या सौंदर्याकडे पाहणार नाही! तूं स्त्री
आहेस याचा विचार करणार नाही! आणि
एकदम तुझा वध करीन! (जातो)

मुक्ता०—झाले! शेवटीं देवाने आपले खरें केलें!
मला काहीं फारशी भीति वाटली नाही.
एकदा देवदा अले हेते मन.त कीं बो-
लावें हणूं! हणणार होतें, 'महाराज! चंद्र
सर्वावर फार जाच प्रकाशतो. राजाच्या
वरच तेवढे प्रकाश पाडतो, आणि गो-
पाच्या खेपटीवर पाडीत नाही, असें
नाहीं'—(कमलाक्षस उद्देशून) आपण आतां
आपल्या वाड्यात जावें. मी नव्हतें
हणत कीं शेवटीं या थरावर येईल हणून!
आतां माझी एवढीच विनंती आहे कीं
मजकरिता आपले राज्य गमावूं नका. मी
आतांपर्यंत राजाची सूनू पानून देत होते
तेवढ्याने माझी तृप्त झाली. आतां तैराज्य न-
को आणि काहीं नको. माझ्या गाईच मला
असेत हणणे झाले. —देवा! शेवटीं असें
व्हावेना!

सुध०—हाले वृद्धवेवा! हे कसे काय! तुमचे

काय हणणें आहे? सांगा! नाही तर फुक-
ट पेचात याल!

गोपाल—मला कांहीं पुसूं नका! मला ठाऊक
आहे तें बोलवत नाही! महाराज! (राजपुत्रास
उद्देशून) या ऐशीं वर्षांच्या लाताच्याच्या तों-
डास काळोखी लागली! मनांत होतें कीं
सुखांत डोळे मिटतील! —कृळांत कोणाचा
नाहीं अंत झाला, तो माझा होणार! असो;
प्रभूची इच्छा! —(मुक्तावलीस) हा कारटे!
तुला ठाऊक असून तूं या राजपुत्रावर प्रेम
ठेवलेस अं?—झालें! आतां काय राहिलें?
आतां जर देव डोळे झाकील तर मिळ-
विली! (जातो.)

कम०—कांही तुझाला इतकें कां वाईट वाटतें?
मी असा डगमगणारा नाही. आज नाही
उद्यां? असें समजू नका कीं, महाराजांच्या
बोलण्यानें माझे मन फिरेल!

श्लोक.

दृढ निश्चय सांच असे मम!
जारि फरे; तरि मी अवभाधम!
जारि उंचाह पर्वत ठाकला,
तरि न भोष धरी पथ मागला!

या माझ्या प्रणयाला या ओघाचीच उ-
पमा साजेल! पहा!

श्लोक.

येता पर्वत आढवा क्षण जसा नद्योष तो कुठतो,
तेसा तातवचें मदीव मनिचा प्रेमोष हा थांबतो!
वेगें सागरमंगमार्थ गिरतें टाळून जाई जसा,
निघानं अवमानिल्ल प्रणय हा प्राप्त्यर्थ ईच्या तसा!

सत्य०—अहो आर्य! आपणास महाराजांचा
स्वभाव पूर्णपणें अवगत आहे. आतां ते
कोणाचेही ऐकणार नाहीत! आणि आपण
त्याच्या जवळ या वेळीं रदबदली करा

१ नदीचा प्रव.ह.

यला जाऊंही नये! यावेळीं आपली भेट
घेतील कीं नाही, याचा संशयच! तेव्हां
त्यांची चित्तवृत्ति स्थिर होई तोंपर्यंत
आपण त्यांच्या दर्शनास जाऊं नये हेंच
उचित!

कम०—माझाही विचार तसाच आहे. आपण
सत्यव्रत नव्हेका?

सत्य०—होय, मीच तो, आर्य!

मुक्ता०—मीं कितीदा बरे आपणाला सांगितलें
होतें कीं याचा परिणाम हा असाच होईल
हणून? कितीदा ह्मटलें होतें कीं, 'मी
राजाची सून कोठपर्यंत? दुसऱ्यांना कळलें
नाहीं तोंवर!'

कम०—अजूनही कां नाही होणार? अजूनही
तूं राजाची सून होशील! माझे वचन मो-
डेल हें तर बोलायलाच नको. कारण
एकवेळ आकाश खालीं येईल, पण माझे
वचन मोडणार नाही! तर हे प्रिये! अशी
कष्टी होऊं नको! धोर धर!—बाबा!
तुझी मला राज्य ठेवणार नाही? कांहीं
हरकत नाही! राज्य घेऊन माझी प्रिया
जर मला अंतरते, तर नको तें मला तुमचें
राज्य! माझी प्रियाच मला पाहिजे!

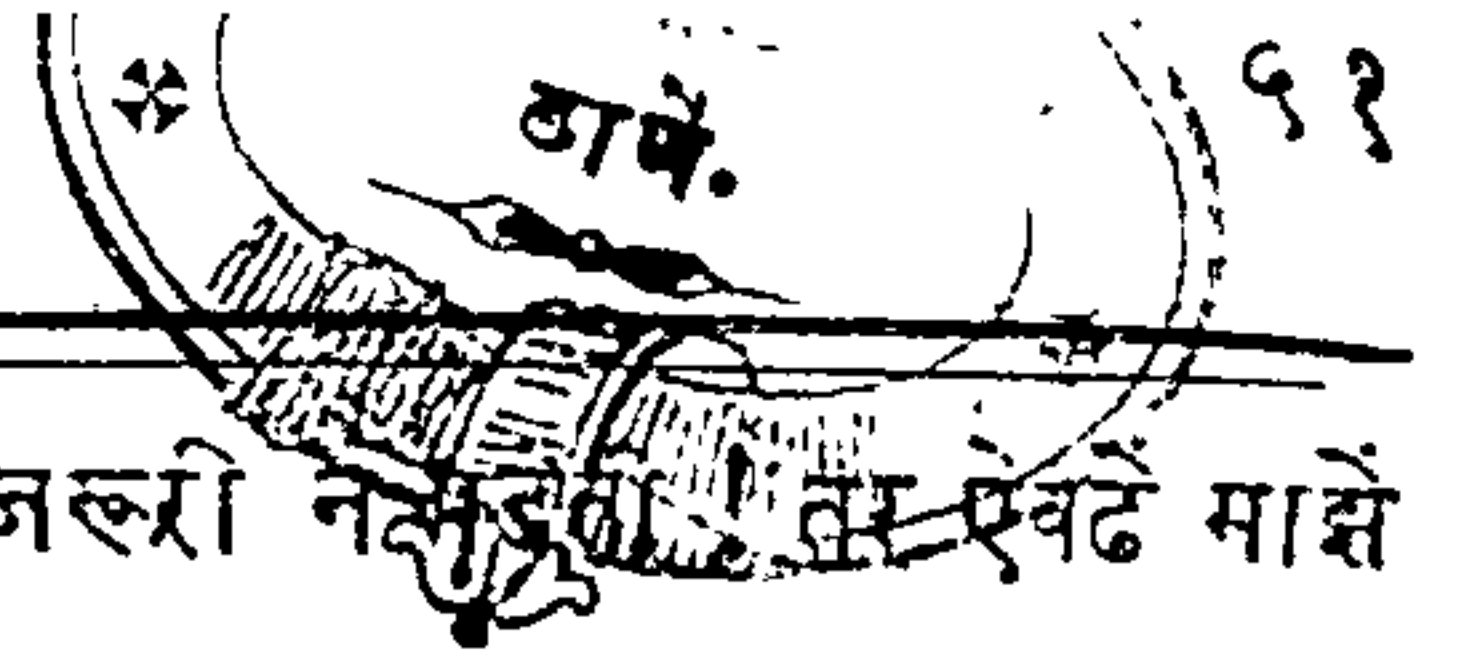
सत्य०—आर्य! कांहीं विचार करा!

कम०—अहो सत्यव्रत! यावेळीं आह्मांसार-
ख्यांना विचार कोण शिकवितो हें ठाऊ-
क आहे?

श्लोक.

विकलित जयिं होते सर्व ती चित्तवृत्ति,
अशरण न चले ही इंद्रियांची प्रवृत्ति,
युवतियुवजनातें काम दावी पयातें,
वरिति सकळ त्यातें टाकुनी संशयातें!

सत्य०—आर्य! हे अति झाले!

कम०—अति लज्जा कांहीं लज्जा, आहे पण खरें ! आपलें वचन मिथ्या होऊं देणार नाही तरच मी कयलाक्ष!—अहो सत्यव्रत ! माझे पहा,

श्लोक.

न राज्याच्या लोभें, नचि विभवलोभें मन भुले !
धरा ठेवी पोटीं अतुल धन जेणें नच खुले !
समुद्रां रत्नांचे विफल असती तेहि निकर,
प्रियेचा लाभे हा मज जरिहि तोषप्रद कर !

लज्जण मी सांगतो एवढे करा. आपण ताताचे प्रिय करणारे आहां, आणि तात-महाराज आपणास बंधूप्रमाणें मानतात, तेव्हां इतकें करा कीं, मी येथून गेलों असें समजल्यावर त्यांचा कोपाग्ने प्रदीप्त होईल तो शांत करावा ! मी येथून जाणारच ! मी आहे आणि दैव आहे ! पाहूं कसे काय होते तें ! मी आपणाला इतकें सांगतो, आणि महाराजांनाही आपण हे कळवावेच कीं, “ज्या अर्थी आपण आपल्या पुत्राचा आणि त्याच्या प्रियेचा विवाह होऊं देत नाही, त्या अर्थी तिला घेऊन तो समुद्र-मार्गें देशांतरीं गेला ! ” —आणि दैव या वेलीं मला कसे अनुकूल आहे पहा ! एक तास आतां बंदरांत आले आहे, त्यांत वसून आहोतीं जाऊं. मी आतां कोठें जाणार हें सांगण्यापासून तुझाला कांहीं फायदा नाही, मग उगीच सांगावे तरी कशाळा ?

सत्य०—आर्य ! आपण कोणाचें ऐकत नाही, हे कांहीं बरे नाही ! आपण थोडे मोठे असतां, लज्जण मग दुसऱ्याला

सांगायची जरूरी नव्हती ! तर एवढे माझे ऐकावेच !

कम०—सत्यव्रत ! एव्हां नाही ! पुढें एकादे दिवशीं एकेन !—प्रिये ! तुला कांहीं सांगायचें आहे ! इकडे ये पाहूं ? (दोघं एकीकडे जातात.)

सत्य०—राजपुत्र वृद्ध निश्चयाचा दिसतो ! तो येथून पळून जाणारच, तेव्हां आतां काय करावे ? (विचार करून) हं ठीक आहे ! लज्जण हा भलतीकडेस जाणार नाही ! झालाही बरें वाटेल, आणि माझ्या मनांतील फार दिवसांचा हेतु—तोही सिद्धीस जाईल ! माझ्या जन्मभूमीचें आणि दुःखानें पोळलेल्या पूर्व स्वामीचें दर्शन घेतां येईल !

कम०—अहो सत्यव्रत ! आतां बोलायला मला अवधि नाही इतकें काम निकडीचें आहे, तेव्हां येतो ! मी सांगितलेलें तेवढें लक्षांत असूं द्या लज्जण ज्ञालें ! (जाऊं लागतो.)

सत्य०—महाराज ! माझी आपल्या तातावर भक्ति आहे, आणि त्यांचे थोडे बहुत मी कार्कं केले, याविषयीं तुझीं ऐकिलेंच असेल !

कम०—खरेंच, तुमचे उपकार त्यांवर फार फार आहेत ! ते स्मरतात, पण फेड करण्याकडे कांहीं लक्ष देत नाहीत !

सत्य०—बरें, आतां आपणाला जर वाटत असेल कीं माझी भक्ति महाराजांवर आहे,—आणि महाराजांवर आहे तर त्यांचे निकट-संबंधी आत्मज जे आपण सांवरही आहे,—तर माझी एवढी विनंती ऐकून तरी द्यावी ! —पण दूरवर विचार करून ठरविलेला आपला वेत फिरवितां येईल तर हो !—आपण येथून जातांच, तर मी सांगतो त्या-

ठिकाणी जा ! तेथें आपला चांगला आदर-
सत्कार होईल ! प्रियेला आपण सोडून
जावे असे नाही ! तर

श्लोक.

घेडनि बाली शीघ्र चलावें,
जाडनि तेथें स्वस्थ रहावें,
दाविन जो तो मार्ग धरावा,
हेतु मनींचा पूर्ण करावा !

इकडे मी स्वस्थ वसेन असे समजूं नका !
आपल्या तातांची चित्तवृत्ति प्रसन्न कर-
ण्याची तजवीज करीन ! त्यांना सांगेन
कीं आपल्या सुताने

श्लोकार्ध.

जी कन्या वरिली मनें, तिजाविणें त्यातें न होई सुख !
नौहो उद्धर हा, अनर्थ तरि कीं राहे कुड्यांसमुख !—
येणें करून

वाकीचें श्लोकार्ध.

यत्नें मूर्खतिचें करीन, समजा, बोधामृते सांवन !
काळें आत्मसुतीं फिरेल जनकप्रेमौष तो काय न ?
कम०—सत्यव्रत ! ही अघटित घटना दिसते !
होईल कशी ? तुझीं जर ही घडवून आ-
णिली, तर तुझीं लोकोत्तर आहां असें
हल्लें पाहिजे ! आणि मग तुझांवर पाहिजे
तें काम सुखेंकरून सोपवावें ! कांहीं हर-
कत नाही !

सत्य०—आपण कोठें जाणार याचा कांहीं
विचार केला आहे काय ?

कम०—अद्यापपर्यंत तर नाही ! आणि विचार
कसला करायचा आहे ? आलीं दैववादी
झालीं ! दैव दाखवील तो मार्ग धरायचा !
कारण पहा,

श्लोक.

—चाची गति ती विचित्र असते, कोणासही नाकळे!
—विघ्न जसें अतर्कित, तसें त्याच्या प्रभावे पडे !
जे कम करी मनुष्य अवघें तें दैवयोगें खरे !
—सां संकट टाकजे विधिवरी विश्वास सुजे नरे !
—सत्य०—असें करणें ठोक नाही ! मजलाता-
व्याचें ऐका ! आपण आपला पळून जा-
ण्याचा वेत रहित करीत नाही, तर असें
तरी करा ! सिंहलद्वीपास जा ! या आम-
च्या बाईसाहेब ज्ञान्याच आतां, तेव्हां
यांना बाईसाहेब ह्मणण्यास हरकत नाही !
याकरितां आपण या आमच्या बाईसा-
हेबांना घेऊन चंद्रकांत महाराजांना
भेटायला जा ! अर्थात् राजवधूप्रमाणें यां-
चा पेहेराव असला पाहिजे ! ह्मणजे भल-
ताच संशय कोणी घेणार नाही. आपण चं-
द्रकांत महाराजांना भेटायला गेलां, ह्मणजे
त्यांना किती ह्मणून आनंद होईल पण ?
आपल्या प्रिय मित्राचा सुत आला हें
हें पाहतांच, आपणाला

श्लोक.

—दालिगन तो करी नृप, शिरोवघाण घेई तसें,
—आणुनि अंबु, वृत्त इथलें सारें तुझाला पुसे,
घालावा अपराध सर्व उदरीं, कीजे क्षमा, भूते !”
—आराधन वाटतें नृप करी बोलोनी ऐसें तुतें !

आपली ही वधू पाहून त्यांस हर्ष माईनासा
होईल, इला बहुत आशिर्वाद देतील,
आणि पुनः पुनः सुधन्वा महाराजांस क-
ळवावें ह्मणून ते आपणाला असेंही ह्मण-
तील कीं,—

श्लोक.

“मी दुष्ट सांच, मजला भनुताप जाळी !
येणेंपरी मति फिरोनि न होय काळी !

१. सुंदर स्त्री. २. न होई. ३. विवाह.
४. कुळासमोर.

जें पूर्ववृत्त घडलें, विसराच सारें!

हो चिचवृत्त मुदिता प्रणयप्रसारें ! ”

कम०—अहो सत्यव्रत ! हें सर्व खरें. पण त्यांनीं जर विचारिलें कीं, इकडे आपलें येणें कां झालें, तर मी काय सांगूं ?

सत्य०—सांगा कीं, आपलें समाधान करावें, सांत्वन करावें, या हेतूनें महाराजांनीं मला पाठविलें आहे ! आतां तेथें कसें वागावें, महाराजांनीं सांगितला ह्मणून त्यांना काय निरोप सांगावा,—तो असा पाहिजे कीं त्यांतील गोष्टी फक्त महाराजांना, त्यांना, कीं मला ठाऊक,—त्या सर्वांचें टिप्पण मी आपणाला करून देईन ! त्यावरून कोणच्या प्रसंगीं कसें बोलावें, कसें वागावें, इत्यादि आपणाला कळून येईल—कारण त्यांना संशय येतां नाहीं कामाचा ! असेंच वाटलें पाहिजे कीं, हे महाराजांच्या सांगण्यावरून त्यांचें हृदयच सांगतात !

कम०—खरेंच, तुमचे मजवर फार उपकार आहेत ! तुम्ही सांगतां यांत कांहीं सार आहे ! हरकत नाहीं तसें करावला !

सत्य०—मी जो मार्ग आपणाला धरायला सांगतो, तो बरा आहे कीं नाहीं याचा आपणच विचार करा ! आपण—

श्लोक.

नसे नौका नेली गहन जलधीच्या वहनियां !
नसे स्वप्नीही जो परिचित अशा काय विषया
मती केली जाया ? अवचित कसें संकट न ये ?
निवाराया त्यातें कवण ? न बरें साहस, अये !

आपणाला वाटत असेल कीं संकटें दूर करण्याला मी समर्थ आहे, पण पहा !

१. देशास. २. (संबोधन) अहो.

श्लोक.

मोठ्या यत्नें जो एक करा दूर,
तो ठाकेही विघ्न दूजे समोर,
नाहीं कैसें ठावकें आपणातें
उत्पादीते आपदा आपदेतें ?

आणखी हें लक्षांत ठेवा कीं, सुख सोडून
असुखांत कधींही पडूं नये ! कारण—

श्लोक.

प्रणयबंधन सांच गमे सुख !
प्रणयलोप असे विपदुन्मुख !
वदनकांति झणीं विपदा हरी,
प्रणयभंग तसा मनिचा करी !

कम०—“वदनकांति झणीं विपदा हरी” हें असेल कदाचित् खरें ! पण ती प्रणयभंग करील, हें खोटें ! कितीही दुर्धर संकट येवो, प्रणयांत अंतर कधींही पडावयाचें नाहीं !

सत्य०—अहाहा ! केवढें प्रबुद्ध हें भाषण ! खचित ! खचित ! गोपालकुळांत असे रत्न दुर्लभ खरेंच !

कम०—सत्यव्रत ! तुझाला मी काय सांगूं ? आलीं मोठ्या कुळांत जन्मलीं, पण ही आत्मांही आपल्या प्रौढ भाषणांनीं खालीं पहायला लाविते !

सत्य०—यांना घरचें शिक्षण नाहीं, असें कोण ह्मणेल ? असल्या घरीं आणि शिक्षण पण नव्हे, हें अंगचेंच वळण आहे ! या दुसऱ्यांना शिकवितील !

कम०—असें ह्मणून आपण मला लाजवूं नये पण !

१. उत्पन्न करिते. संकटा (आपदे) पासून संकट उद्भवतें हें आपणास कसें ठाऊक नाहीं असा आत्मर्यार्थ. २. प्रणय=प्रीति. ३. विपदा (विपद्)—विपत्ति.

कम०—हे मनमोहिनी ! मुक्तावलि !—काय मा-
झें भाग्य कीं असलें रत्न माझ्या हातीं
लागलें आहे ! पण दैव पहा कसे विचित्र
आहे ! असो ! सत्यव्रत ! तुहीं पूर्वी ताताचे
संरक्षण केलें. आणि आतां माझे करितां !
खरेंच, आमच्या कुलाचें तुहीं जीवनाषाधि
आहां !—तुहीं सांगतां हें सर्व खरें, पण
मद्रदेशाच्या युवराजाचें जसे वैभव असावें
तसें माझे नाही ! तितका परिजनही मज-
जवळ नाही ! तेव्हां राजपुत्र हणून सिंह-
लक्ष्मीपास जाऊं नये हेंच—

सत्य०—अरे ! पण त्याची काळजी आपण
कां वहावी ? आपणाला हें ठाऊक असेल
कीं, माझी जन्मभूमि ती होय. तेथें माझे
इष्ट, मित्र, आत्त, सोयरे सर्व आहेत. ते-
व्हां आपण तेथें गेलों हणजे आपली
राजपुत्राप्रमाणें सर्व व्यवस्था राहिल. कां-
हीं शंका राहिली असेल, तर इकडे थोडे
या ! मी आपणाला कांहीं गोष्टी सांगतो,
सांवरून ती सर्व दूर होईल !

(ते एकीकडे जाऊन कांहीं बोलतात.)

(कुटिल येतो.)

कुटिल—वाहवारे वाहवा ! या जगांत भोळसर
लोक आहेत, हणून आमची वृत्ति चाल-
ली आहे ! खरेंच, भोळेपण कां-
हीं अमोलिक चीज आहे ! आहीं
कुटिल नसतो, तर खरोखर मूर्ख ठरलों
असतो ! आज पहा आमची कशी चैन
आह ! माझे सर्व सामान खपून गेलें !
चित्रे, आरसे, करंडे, फुलें, कातेणीं, गुं-
ज्या,—होतें नव्हतें तें झाडून पार ! काय
पण ते माझ्या भोंवतीं मिळाले ! एकादा
भाकरीचा तुकडा टाकल्या हणजे जसे

चार रस्त्यांतले सर्व कुतरे जमा होतात,
त्याप्रमाणें माझी गत झाली ! पण इतक्या
गदीतही या स्वारीची दृष्टि सर्वावर होती !
कोणाच्या अंगावर काय आहे, कोठें काय
पडलें आहे, कोणाजवळ काय आहे, हें
सर्व लक्षांत ठेविलें, आणि वेळ आली
तेव्हां साधून घेतलें ! आमचा तो गडी—
वेळ्या—भला खासा मनुष्य ! वेडाच खरा !
त्याला काय पण तीं गाणीं आवडलीं !
वसला ऐकत ! एकदा हटलीं तरी तृप्ति
झाली नाही, फिरफिरून हणिवलीं ! आण-
खी मग काय विचारतां ! माझ्या भोंवतीं
मुलांची, मुलींची, बायकांची, पुरुषांची, ही
एकच गदी जमली ! आणखी काय पण
त्यांचे कान लागले तिकडे ! इकडे कांहीं
करा, कोणाला समजतें आहे ! कोणाचा
खिसा कातरून घे, कोणाच्या हातांतलीं
पाटली काढून घे, कोणाचें गांठलें कात-
रून घे ! कांहीं कोणाला शुद्ध नाही !
सर्वांचें लक्ष त्या गाण्यांकडे ! एक हणतो
“ वाः किती गोड गाणें ! ” दुसरा हणतो
“ किती मधुर पण आवाज ! ” एक हणतो
“ मला कोणी हें गाणें शिकविल, तर बरें
होईल ! ” दुसरी हणते “ खरेंच गडे,
आपण याच्या कडून हें शिकून घेऊं ”
अशी त्यांची भाषणें चाललीं होती ! आ-
णखी मी आपला उद्योग स्वस्थपणें चाल-
विलाच होता ! थोड्या वेळांत सर्वांना बुचा-
डून घेतलें असतें, पण इतक्यांत तो झालारा
आला ! हणाला “ या माझ्या पोरिनै माझा
नाश केला ! कुठली तिला बुद्धि झाली-
आणखी कशाला राजपुत्र आमच्या घरीं
आला ! ” असा खाने आकांतच केला !

सासरसे माझ्या जाळ्यांत सांपडलेले सर्व पक्षी उडून गेले !

(सत्यव्रत, कमलाक्ष आणि मुक्तावली हीं पुढें येतात.)

सत्य०—पण माझीं पत्रें आपण तेथें जातां तोंच पोंचतील ! तेव्हां हा संशय ध्यायला नको !

कम०—आणि तुमच्या पत्रांवरून चंद्रकांत महाराज जीं पत्रें देतील, तीं पाहून—

सत्य०—आपल्या तातांचें समाधान होईल !

कम०—आपण ह्मणतां तें होईलसे दिसते आहे ! मग ईश्वर काय करील तें खरें !

सत्य०—(कुटिलाकडे दृष्टि जाऊन) हा कोण आहे वरें ? हा बरा सांपडला ! याच्या पासूनही आपणास कांहीं कार्य करून घेतां येईल ! तृणाचाही उपयोग होतो, मग याचा कां नाही होणार ?

कुटिल—(आपणाशीं) माझे जर बोलणें यांनीं ऐकिलें असेल, तर मग आजच आमची भरली !

सत्य०—कारे वात्रा ! असा भितोस कां ? लटलटां कां कांपतोस ? भिऊं नको ! तुला कांहीं कोणी मारित नाही !

कुटिल—महाराज ! मी गरीब आहे !

सत्य०—खुशाल अस ! तुझी गरिबी कांहीं कोणी घेत नाही ! पण गरीबीचीं चिन्हें मात्र तुजजवळून हिरावून घेतलीं पाहिजेत ! दे तर आपलीं वस्त्रें काढून, आणि हीं घे या तरुण पुरुषाच्या अंगावरचीं ! कारण विरण कांहीं विचारूं नको ! निमूटपणें दे ! त्यांत तुझे हितच आहे ! वाईट जाऊन चांगलीं मिळतात !

कुटिल—नका ! नका ! मला गरीबाला तीं

कशाला ?—(एकीकडे) हं : मी तुझाला चांगलें जाणतो.

सत्य०—अरे ! आटोप भल्या माणसा ! यांनीं आपलीं वस्त्रें बहुतेक काढलीं सुद्धां.

कुटिल—तर मग मी आपलीं खरेंच काढूंका ! (एकीकडे) हं : यांतलें विंग आलें ध्यानांत !

कम०—आटोप ! आटोप लवकर भल्या माणसा !

कुटिल—मी गरीब खरा, पण मला कसेचसे वाटते !

सत्य०—राहूं दे वाटणें एकीकडे ! दे कशीं काढून ! (कमलाक्ष आणि कुटिल एकमेकांचीं वस्त्रें नेसतात.) वाईसाहेब ! मघांशीं मी सांगितलें तें कांहीं खोटें होणार नाही !—आपण एकादी आडोशाची जागा पहा, आणि साधा पोशाख करा ! नौकेत वसेपर्यंत आपणाला कोणी ओळखूं नये एवढ्याकरितां डोक्यावरून तोंडावरून गुरगुटून चौघडी ध्या ! कारण न जाणों, कोणी तुझाला नौकेवर जातांना बघितलें तर एकादा अनर्थ होईल !

मुक्ता०—एकून तुमचा कार्यभाग व्हायला माझेही अंग पाहिजे !— मला या वेळीं कांहीं सुचत नाही ! आपण वृद्ध आहां ! मला कन्प्रेप्रमाणें समजा आणि कल्याणाची वाट दाखवा !

सत्य०—त्याविषयी आपण निःशंक असावे !—आटोपलेंका आपणें ?

कम०—आतां तात जरी आले, तरी मला ओळखणार नाहीत !

सत्य०—हें ठीक आहे ! चला वाईसाहेब !—भल्यामाणसा ! तूं जा आपल्या कामाला ! आलींही जातो !

कुटिल—मीही जातो !

कम०—प्रिये! काय बरें आपण विसरलों? हें बघ !
तुला कांहीं थोडें सांगावचें आहे!
(तीं एकीकड बोलतात.)

सत्य०—(एकीकडे) आतां यानंतर माझे काम हें
कीं, महाराजांना जाऊन सांगावे हे पळून
अमकीकडे जात आहेत लणून! लणजे
मग महाराज त्यांना धरण्याकरितां त्यांच्या
पाठोपाठ येथून जातील यांत संशय
नाहीं! ते गेले, लणजे त्यांच्यावरोवर आ
हीं आहोच! तेव्हां सिंहलद्वीपास आय-
तेंच पुनः जाणें होणार! माझी ती जन्म-
भूमि, तिचें पुनः दर्शन घ्यावे अशी माझी
केवढी उत्कट इच्छा आहे! विरही पुरु-
षाचीही प्रियेच्या दर्शनार्थ इतकी उत्कट
इच्छा नसेल!

कम०—सत्यव्रत! आली नौकेवर बसायला
जातो!

सत्य०—जितके लवकर जाल, तितके बरे?
ईश्वर तुमचें कल्याण करे!

(कमलाक्ष, मुक्तावली आणि सत्यव्रत हीं जातात.)
कुटिल—हं: हं: हें प्रकरण आलें लक्षांत! कु-
टिल मोठा पक्का आहे! आली चौरपुत्र
भामटे! आमचे कान तिखट! आमची
दृष्टि घारीसारखी! हातचलाखी तर पुसूच
नका! नाकही आमचें मोठें तिखट!
कोठें काय होतें, कोठें काय चालतें, याचा
सुगावा आलीं नाकानें लावतो! आमच्या
सारख्या धूर्त लोकांची वेळ ही! आज
आमची चंगळ आहे! तिकडे ती प्राप्ति
शाली! वाटेंत हीं उंच वस्त्रें भिळालीं!
वाटतें, यंदा ग्रह मला चांगले आले आ-
हेत, लणून असलें हस्तलाघव करण्याला
कांहीं हरकत दिसत नाही! जावें तिकडे

काम फत्तेच! बरें, आलीं भामटे, आलीं
कपट करतो! पण आजचा हा चमत्कार
पहा! राजपुत्रही या कामांत शिरला!
बापाला न कळत स्वारी पळून चालली
आहे! आणखी एक लचांडही पाठीमागे
लावून घेतलें आहे! महाराजांच्या कानावर
ही गोष्ट घातली, तर राजपुत्राशीं कपट
केल्यासारखें होईल! आणि कपट करणें
हा तर आमचा धंदाच! तेव्हां ही गोष्ट
महाराजांना कळवावी!—पण नाही! ही
गोष्ट त्यांच्या कानांवर न घातली, तर
अधिक कपट केल्यासारखें होईल. तेव्हां
ही गोष्ट कोणाला कळूंच देऊं नये, हेंच
उत्तम! आणखी त्यांतच आमचा बाणा!
अरे! पण दम खा—हे कोण आले!
(गोपाल आणि वेड्या येतात.) हं आणखी एक
शिकार! काय बोवा मोठा चमत्कार!
कोठेंही जा, रस्यांत जा, आळींत जा,
देवळांत जा, यात्रेंत जा, शेतांत जा, या
धंद्यांत प्रवीण आहे त्याला काम मिळतेंच!

वेड्या—आतां काय लणावें! बाबा! एवढे
महाराजांना सांगा कीं, ही कांहीं माझ्या
पोटची नाही! सांपडली ती वाढविली आहे!

गोपाल—अरे पण माझे ऐकतोसका?

वेड्या—बाबा, पण माझे अगोदर ऐकून घ्या.

गोपाल—बरें, तुझे होऊंदे आधीं!

वेड्या—आतां बघा, ही कांहीं तुमच्या पोटची
नाहीं, तेव्हां तिनें जो अपराध केला, तो
तुझीं केला नाही; आणि तुझीं अपराध
केला नाही, लणून महाराज तुझाला दंड
करणार नाहीं! तुझाला ती सांपडली
तेव्हां जें कांहीं तिच्याजवळ होतें तें त्यांना
दाखवा—सर्व दाखवा, तिच्या अंगावर कांहीं

डागिने आहेत, ते असू द्या. ते दाख-
विण्याची जरूरी नाही. एवढे करा, लणजे
महाराजांचा आपणांवरचा राग नाहीसा
होईल, यांत संशय नाही !

गोपाळ—हो ! हो ! वरें सांगितलें. हें सर्व

महाराजांना जाऊन सांगेन; आणि त्यांच्या
पुत्रानें जें जें केलें तें तेंही सांगेन !—काय
बेटा राजपुत्र ! याला खरें कसें लणवें
बरे ? आपल्या बापालाही फसविणार होता,
आणि मलाही फसविणार होता ! मला
आणि महाराजांचा व्याही करणार होता !

वेड्या—व्याही नाही झालां, तें वरें झालें !
नाहीं तर त्याचें प्रायश्चित्त केवढें घ्यावें
लागतें कोण जाणें ?

कुटिल—(एकीकडे) ठीक आहे ! हे आमचेच !

गोपाळ—वरें तर मग, चला आपण महा-
राजांकडे जाऊं, आणि या पेटांत जें कांहीं
आहे, तें त्यांना दाखवूं, लणजे त्यांना नव-
लच वाटेल !

कुटिल—(एकीकडे) हे महाराजांकडे चालले,
तेव्हां आमच्या जुन्या धनीसाहेबांच्या जा-
ण्याला कांहीं यापासून एकादा आडथळा
तर नाहीना येणार !

वेड्या—महाराज वाड्यांत असोत लणजे झालें.

कुटिल—(एकीकडे) खरें वागण्याचा आमचा
धर्म नाही, पण प्रसंगां खरेही वागावें
लागतें !— पण कोमट्याचा वेश घेतला
होता तेव्हांच्या मोठमोठ्या मिशा का-
ढून टाकल्या पाहिजेत !—(खोव्या मिशा
काढून टाकून विशांत घालतो.) अरे कायरे !
कोणीकडे तुझी चाललारे ए गांवढळ !

गोपाळ—वाड्याकडे चाललों, जमादार !

कुटिल—आणखी तेथें कशाला जातां ? काय

काम ? कोणाची भेट घेणार ? या पेटांत
काय आहे ? तुझी राहतां कोठें ? तुमचें
नांव काय ? वर्ष कितवें ? जात ? धंदा ?
लवकर सांगा पाहूं ?

वेड्या—आहो ! आवले गरीब आहो.

कुटिल—तुझी गरीब कसले ? गलीम आहो !
लवाडी कराल तर येणार नाही कामाला !
वाणी लोक लवाड असतात पण त्यांची-
ही लवाडी आह्यांपाशीं चालत नाही !

वेड्या—लवाडी पकडून द्या, मग तरी बोला !

गोपाळ—तुझी जमादार आहां वाटते ?

कुटिल—आमची खुषी असो अगर नसो, आ-
मच्या भोगाला आले आहे खरें जमादार
व्हायचें ! आणि तुझाला नाहीका दिसत,
मी जमादार आहेसा ? माझे चालणें नाही-
का जमादारासारखें ? जमादाराची ऐठ
नाहीं का आमच्यापाशीं ? जमादाराप्रमाणें
आहो नाही का तुझाला धुतकारित ?
तुमचें काम काय आहे हें तुझाला विचा-
रिलें लणून वाटते होय मी जमादार नाही ?
पण लक्षांत असूं द्या मी नखशिखात जमा-
दार आहे ! आणि माझ्या हातीं आहे तुम-
चें काम वाटेल लवायचें किंवा दिरंगाईवर
टाकायचें !—लणून लणतो, सांगा तुमचें
काय काम आहे तें !

गोपाळ—माझे काम महाराजांशीं आहे
जमादार !

कुटिल—आणखी तुमचे वकील कोठें आहेत ?

गोपाळ—वकील लणजे ?

वेड्या—बाबा ! दरवारांत इनामाला वकील
लणत असतील ! सांगा आपणापाशीं इनाम
विनाम कांहीं नाही !

गोपाल—आमच्याजवळ कांहींही नाही इना-
म द्यायला !

कुटिल—(एकीकडे) किती वरें भोळे लोक हे ?
आमचें भाग्य कीं, आह्मीं इतके शहाणे !
आह्मीं असेच भोळे असतो, तर आह्मांला-
ही असेच फसविले असतें ! वरें, असो,
यांना उगीच त्रास देऊं नये !

वेड्या—हा दरवारांतला मोठा वजनदार
जमादार असेल.

गोपाल—याचीं वस्त्रें तर उंची आहेत, पण
तीं नेसला आहे कसा ?

वेड्या—त्यांतच खुबी आहे ! साधें रा-
हावें असें याला कशावरून वाटत नसेल ?
खरेच वात्रा ! हा मोठा वजनदार असला
पाहिजे ! त्याच्या भिशांला पीळ पाहिलाका
कसा आहे तो ?

कुटिल—वरें हा बटवाहो कसला ? यांत काय
आहे ? तशीच ही पेटी ?

गोपाल—हा बटवा, आणि ही पेटी यांविषयीं
जो प्रकार आहे, तो फक्त महाराजांना
कळविण्यासारखा आहे, आणि महारा-
जांची भेट होईल, तर त्यांना मी तो सर्व
कळवीन !

कुटिल—ह्यातारेवोवा ! तुझी उगीच इतक्या
लांब आलां !

गोपाल—कां वरें ?

कुटिल—महाराज वाड्यांत नाहीत ! त्यांचें
पित्त खवळलें म्हणून ते नौकेत वसून गेले
आहेत ! तुझीं ऐकलें असल त्यांचे पित्त
इतकें का खवळलें तें ?

गोपाल—हो ! ठाऊक आहे ! राजपुत्राच्या मनांत
एका गोंळ्याच्या मुलीशीं लग्न लावायचें
होतें म्हणून !

कुटिल—त्या गोंळ्याला जर अजून पकडलें
नसेल, आणि याला आपला जीव नकोसा
झाला नसेल, तर त्यानें पळावें ! नाही तर
वरी गत नाही ! त्याला असे मार मारतील
कीं होता कीं नव्हता !

वेड्या—खरेच का ?

कुटिल—यातनांचे नवे नवे प्रकार काढून,
त्याचा छळ करतील ! आणि त्याचाच
नाहीं—त्याचें आप्त, सोयरे, सर्वांचा अशा
तऱ्हेनें वध होईल ! इतक्यांचा वध करणें
वाईट खरें, पण केलाच पाहिजे ! गुलाम
थेरडा गोंळी गाई राखणारा, आणि
त्यानें महाराजांशीं संबंध लावूं पहावा !
कोणी म्हणतात, त्याला हत्तीच्या पार्यां
देतील ! पण मला वाटतें ही शिक्षा फारच
हलकी आहे ? काय ? राजपद गोंळवाड्यांत
आणून ठेवायचें ! देहांतशिक्षेचे जितके
जितके कडक प्रकार सांपडतील, तेवढे
सारे असल्या अपराधाला कांहीं नाहीत !

वेड्या—या ह्याताऱ्याला मुलगा आहे, म्हणून
तुझीं ऐकिलें आहे होय जमादार ? आणखी
असला तर त्याचें काय करणार ?

कुटिल—हो ! हो ! याला मुलगा आहे तर !
त्याला उभा चिरणार ! उन्हांत उभे क-
रून डोकीवर धोंडा देणार ! भिरच्यांची
धुरी देणार ! राखेचे तोंदरे त्यांच्या तों-
डापुढें धरणार ! आणि शेवटीं लेखंडाची
सळई तांबडी लाल करून ती त्याच्या
डेळ्यांत घालणार !—पण या दुष्ट कृतत्र
वेड्यांनीं हरामखोर दगलवाजांची गोष्ट क-
शाला काढावी ? त्यांचा एवढा अपराध,
तेव्हां ही शिक्षा त्यांना कांहींच नाही !
तेव्हां त्यांचें आतां नांवच घेऊं नये ! तुझीं

मला भले साळसूद दिसतां, तेव्हां सांगा वरें तुमचें महाराजांशीं काय काम आहे तें! आमच्या मेहनतीकडे जर थोडें लक्ष द्याल, तर महाराजांची भेट तुम्हांला करून देईन! तुमच्या तर्फे चार शब्द वोलें, आणि मग तुमचें नशीब ! वधा, विचार करा !

वेड्या—वावा ! याचें वजन मोठें असेल असे वाटतें !—हं होऊं द्या ! जुळवा याच्याशीं संधान ! वटव्यांतल्या थोड्या मोहरा द्या ! ज्यांना अधिकार असतो, ते कोणाचें ऐकत नाहीत, पण पैसा त्यांना ऐकितो ! या दामाजीपंतापुढें सर्व हात टेंकतात !—पिशवीत छगछग करा ! मूठ दावा ! नाही तर वधा हत्तीच्या पायी देणार ! नाही तर उभे चिरणार !

गोपाळ—जमादार ! आमचें एवढें काम हातीं घ्याल, तर हें वधा थोडें इनाम ! आणखी इतकेंच पुढें देऊं ! तोंपर्यंत पाहिजे तर हा तुमच्या जवळ असूं द्या !

कुटिल—पुढें ? लणजे काम झालें लणजे ?

गोपाळ—होय !

कुटिल—द्या तर अर्धे इनाम आधीं !—या कामांत तुम्हाही संबंध आहे ?

वेड्या—हो आहे थोडासा ! पण मला नाही-ना उभा चिरणार !

कुटिल—तुला नाही उभा चिरणार ! त्या गौळ्याच्या मुलाला—या गुलामाला—चांगली शिक्षा दिली पाहिजे !

वेड्या—वावा ! तुम्ही धीर धरा ! आपण महाराजांची गाठ घेऊं ! त्यांना ही सर्व हकीकत कळवूं ! त्यांना सांगूं, ही आपली मुलगी नाही आणि माझी बहीण नाही ! हे जर आपण न सांगूं तर मग आपली

पुरी भरलीं!—जमादार ! या वृद्ध वावांनीं तुम्हांला जेवढें इनाम देण्याचें कबूल केले आहे, तेवढें मी देईन. पण तें काम शाल्यावर ! मी पळून जाणार नाही ! तेथपर्यंत तुम्हीं मला सोडूं नका ! मग तर झालेना ?
कुटिल—माझा तुम्हांवर आहे भरंवसा ! तुम्हीं माझ्या पुढें व्हा ! नीट समुद्राची वाट धरा आणि उजव्या हातचा रस्ता धरा ! मी हा तुमच्या पाठोपाठ आलोंच !

वेड्या—वरें झालें, हे जमादार आपणाला सांपडले ! नाही तर आपली काय वरें दशा झाली असती !

गोपाळ—चल त्यानें सांगितले तिकडे जाऊं ! दैवानें त्याला पाठवून दिलें ! (गोपाळ आणि वेड्या जातात.)

कुटिल—माझ्या मनांत जरी आले कीं खरेपणानें वागावें, तरी माझे दैव तसें कोठें मला वागूं देतें ? माझे भक्ष्य आपले चालून येतें ! आतां काय लणवें ? हे पहा ! या प्रकरणांत दोहीकडून मला लगगा साधणार ! एकीकडून तर साधलाच, आणि आतां मी आपले पूर्वधनी जे राजपुत्र त्यांचें वरें करणार तेव्हां तिकडूनही साधणारच ! कसा आणि काय हे कोणी सांगवें ? आपले काम करावें, लणजे झाले. उघडायचें असेल तर उघडेल नशीब ! नाही तर आपले आहेच हें सोंग ! आतां या दोघां भोळ्यांना राजपुत्राकडे देतो आणि तारवार नेऊन सोडतो. राजपुत्राला वाटले यांना ठेवण्यांत कांहीं हंशील नाही, यांच्या फिर्यादीशीं माझा संबंध नाही, तर देतील सोडून ! देतना माझे काय जातें ? "तुला या कामांत कोणी हात

घालायला सांगितला ? लुच्चा कोठला ? ”
 लणून दक्षिणा मिळाली, तरी तिला काय
 मी भितो आहे? हा आजचा कालचा लुच्चा
 नव्हे, जन्माचाच आहे. आपणाला कोठे
 त्याची लाज आहे? ती सारी गुंडाळून
 ठेविली आहे. पण समजा त्यांच्या फिर्या-
 दीशीं राजपुत्राचा कांहीं संबंध आहे, आ-
 णि यांस राजाकडे जाऊन दिले तर त्यांत
 राजपुत्राचे हित आहे, मग? आपले दैव
 नाही का उघडणार? तेव्हां यांस आपण
 राजपुत्राकडे घेऊन जावे हेंच वरें. (जातो.)

अंक ५.

प्रवेश १.—स्थळ—सिंहलद्वीप.—राजवाडा.

(चंद्रकांत, विद्यासागर, हारीतक, यशोदा
 आणि परिवार येतात.)

विद्या०—महाराज! आतां दुःख किती करा-
 वें? आपण पहा:—

श्लोक.

तप विचरिलें वरें बारा मुनीपरि संतत;
 नच अर्घ असें, दाहीना जें असें कठिण व्रत;
 अथ न उरलें पश्चात्तापें; जडे सुकृतांकर;
 लणुनि न करा दुःखा, जोडों नृपा सदया! कर!

चंद्र०—छे! असें कसें होईल?

श्लोक.

वसे हृदयमंदिरीं प्रणयमूर्ति ती जोंवरी,
 कसा विसर तोंवरी मम पडेळ चित्तांतरीं?
 कुठें मधुर बोल ते? विनय तो? उदारत्व तें?
 कुठें अकरुणत्व हें? मन सदा मला टोंचतें!
 पहा! तिचा अंतःशाल्यानें माझी कशी
 स्थिति झाली आहे?

१. आचरण केले. २. पातक. ३. पुण्या-
 ची खाण.

श्लोक.

अति विप्रिय सांच जाहळें
 हृदयीं दारुण शल्य हें सळे,
 वधिशी ससुता निजांगना;
 गवसे शांति वदा कशी मना?

यशो०—आपण खरें लणतां महाराज! असली
 माउली पुन्हां मिळायची नाही. वाटतें,
 सर्व स्त्रियांचे अंगीं जेवढें चांगुलपण आहे
 तेवढें एके ठिकाणीं मिळविलें तर मूर्ति
 कशी वनेल हें पहावें, लणूनच ब्रह्मदेवानें
 तिला निर्मिलें होतें! आपण दुसरी करूं
 लणाल, तर जिचा आपण वध केला तशी
 मिळेल तरी?

चंद्र०—नाहीं मिळणार खरेंच! लणून निश्चयच
 कीं दुसरा संबंध करायचा नाही! तिचा
 वध केला!—केला—खराच केला! पण जरी
 वध केला, तरी तसें कोणीं लटले लणजे
 हृदय शतधा विदीर्ण होतें! याकरितां असें
 वरचेवर लणूं नका!

विद्या०—वरचेवर नव्हे, मुळींच लणूं नका!
 यशोदाबाई! दुसरें कांहीं नाही का तुझां-
 ला बोलतां येत? प्रसंग पाहून बोलत
 असावें! अशावेळीं महाराजांना हिताच्या
 चार गोष्टी सांगाव्या, त्यांत तुमचेही समा-
 धान आहे!

यशो०—समजलें तुमच्या बोलण्याचा रोंत!
 महाराजांनीं पुनः लग्न करावें, अशी तुमची
 इच्छा?

हारी०—आणि तुमचीही अशीच कां नसावी?
 महाराजांच्या पोटीं संतान उरलें नाही,
 तेव्हां कसें? प्रजाजनांकडे पहा, त्यांच्या
 कुलाकडे पहा! गादाला वारस नसला तर
 किती अनर्थ उद्भवतील, याचा विचार

करा! आमच्या आईसाहेब निवर्तल्या! त्या पुण्यशील-पण आतां असा शोक करून किंवा महाराजांनीं द्वितीय संबंध न करून त्या परत येणार आहेत बरे? हा शोक कमी होण्याचा मार्ग, महाराजांच्या चित्तवृत्तीच्या समाधानाचा मार्ग, प्रजाजनांवर संकट येतील तीं टाळण्याचा मार्ग, आणि एकंदरीत सर्वांचें कल्याण होण्याचा मार्ग, जर द्वितीय संबंध केल्यानें खुला होत आहे, तर त्याला तुमचीच कां आडकांठी असावी? तुम्हांच महाराजांना याबद्दल चार गोष्टी सांगाव्या, त्या तर एकिकडेच राहिल्या! उलट महाराजांच्या मनांत एकादी गोष्ट असेल, तर तिच्या आड येतां, याला काय झणावें!

यशो०—गेली, तशी का दुसरी आतां मिळेल? आणखी असें बघा, गुरूजींचें काय झणणें आहे बरें कीं हरवलेली कन्या जर सांपडणार नाही, तर महाराजांना दुसरें संतान लाभणार नाही! आतां कन्या कोठून सांपडणार? तिचा आणि त्या संस्तावकाचा एकेच वेळीं अंत झाला असावा! नाही तर तो परत येताना काय? ती कन्या जर सांपडणार नाही, तर महाराजांनीं पुन्हां लग्न तरी करण्यांत काय बरें अर्थ? पोटी संतान होऊन तें मेलेलें पहाण्यापेक्षां, न झालेले बरें नाही काय? बरें, कन्या दैवयोगें करून वांचलीच असेल, आणि पुढें मार्गें तिचा शोध लागेल, तर मग संतान आहेच! त्याकडेच लक्ष द्यावें आणि महाराजांनीं स्वस्थ असावें? महाराज! हे आपणाला पुनः लग्न करायला लावून दुःख पहायला लावणार! तसें आपण करूं नये.

उगीच विषाची परीक्षा कां घ्यावी! माझ्या तर मनाची खातरी आहे कीं महाराजांची कन्या अजूनही सांपडेल!

चंद्र०—यशोदाबाई! तुम्हीं सांगतां तें अगदीं वावगें नाही! तुमचें तिजवर तसेंच प्रेम होतें! आणि तीही तशीच होती! तुमचें जर त्यावेळीं मी ऐकतों, तर आज असा कां प्रसंग आला असता? माझी प्रिया जिवंत असती, माझा पुत्र गेला नसता, कन्या ही घरीच असती, आणि माझ्या सुखाला पारवार नसता! पण त्याचें आत काय?—खरेंच असें निष्कपट प्रेम पुनः कोठें सांपडणार? ('वसे वृद्धयमंदिरा' इ० शोक पुनः झणतो.)

यशो०—खरेंच, असली माउली या त्रिभुवनांत सांपडणार नाही!

चंद्र०—नाहीं खरीच! झणूनच दुसरी करायची नाही! कारण मीं जर दुसरी केली, आणि तिच्यासारखी नसतांना तिजशीं जणूं मी चांगला वागलों, तर माझे मनच मलां नाही का खाणार, कीं पूर्वीची चांगली असून तिचा मीं छळ केला, आणि इशीं प्रेमाचें वर्तन ठेवतों?

यशो०—असें मन खार्डिल यांत कांहीं संशय नाही, आणि मीही आपणाला झणून "आतांच कां बरें असें वर्तन? आणि आमच्या पहिल्या बाईसाहेबांचाच कां तसा छळ केला?"

चंद्र०—तुम्हीं कांहीं भिऊं नका, मी दुसरें लग्न करित नाही! आणि तुम्हांला छळ करण्याचा प्रसंग येऊं देतही नाही!

यशो०—मग मी सांगेंपर्यंत आपण दुसरें नाही ना लग्न करणार?

चंद्र०—नाहीं ! न करणेंच चांगलें !

यशो०—ऐकिलेंतनाहो ! महाराजांचा निश्चय झाला कीं पुनः लग्न लणून करायचें नाहीं, केलेंच तर—

विद्या०—किती पण बोलाल यशोदाबाई !

यशो०—इंदुमतीसारखी दुसरी मी आणून देईन तेव्हांच!—

विद्या०—पुरें करा आतां !

यशो०—आणि महाराजांनीं लग्न करण्याचा निश्चय केलाच—आणि तुम्हीं त्यांना लग्न करायला लावालच,—तर बायको व-घायचें काम मजकडे टाकाहो ! मी अशी पाहीन कीं, आपणा सर्वास वाटेल कीं या आमच्या बाईसाहेब इंदुमतीच कीं काय?

चंद्र०—यशोदाबाई ! तुम्हीं सांगाल तेव्हां लग्न करीन ! मग तर झालेंना ?

यशो०—लणजे जेव्हां आमच्या बाईसाहेब जिवंत होतील, तेव्हां !

(प्रतिहारी घेतो.)

प्रति०—महाराज ! बाहेर एक सुधन्वा महाराजांचे पुत्र कमलाक्ष यांजकडून दूत आला आहे. त्याच्या मनांत महाराजांचें दर्शन घ्यावें असें आहे.

चंद्र०—येऊं दे तर त्याला आंत .(प्रतिहारी जाऊन दूतास घेऊन येतो.)

प्रति०—असें यावें ! हे महाराज येथें बसले आहेत !

चंद्र०—महाराजांचा विजय असो ! मद्रदेशाधिप सुधन्वा महाराजांचे पुत्र कमलाक्ष यांनीं मला अशी आज्ञा केली आहे कीं “ आ-हो आपल्या पत्नीसह आपल्या दर्शनाकरितां आलों आहों असें चंद्रकांत महारा-

जांना जाऊन सांग ”. त्याप्रमाणें महाराजांस सांगण्याकरितां आलों आहे !

चंद्र०—एकाएकींच यांचें येणें कां झालें वरें ! सुधन्वा महाराज असे येत नाहींत, तरी जरूरीचें काम असेल किंवा कांहीं संकट प्राप्त झालें असेल लणून तर नसतीलना हे असे आले ? बरोबर मंडळी किती आहे ?

दूत—थोडीशीच आहे.

चंद्र०—आपल्या पत्नीसह आले आहेत, ना-हो कां ?

दूत—होय. त्यांच्या पत्नीसारखी सुंदर स्त्री या त्रिभुवनांत सांपडणार नाहीं !

यशो०—त्रिभुवनांत सांपडणार नाहीं ! एकूण आमच्या इंदुमती बाईसाहेब गेल्या, आणि या आल्या !

दूत—मी उगींच स्तुति कशाला करूं ? आतां डोळ्यांनींच पहाल !

चंद्र०—विद्यासागर ! तुम्हीं कांहीं सरदार घेऊन त्यांस सामोरे जा, आणि त्यांना घेऊन या ! आमच्या प्रिय सुद्धदाचे हे पुत्र (विद्यासागर, सरदार, दूत आणि प्रतिहारी जा-तात.) पण हा चमत्कार नव्हे काय, कीं यांनीं पूर्वी कांहींच कळवूं नये ?

यशो०—आज आमचे धाकटे महाराज जिवंत असते, तर ते यांच्या बरोवरीचे असते. त्या दोघां मध्ये एका महिन्याचें सुद्धा अंतर नव्हतें ! तें आमचें रत्न गमावले ! देवाची मर्जी !

चंद्र०—यशोदाबाई ! ती गाष्ट नकाहो काढूं ! कारण जो पूर्वी

श्लोक.

तनयमरणजनितशोकवन्दि सांच पेशला,
कसनि त्ददय दृढहि जो असे गिळानि टाकिला,
वचनपवन हा तुझा पुन्हा तयास धूपचा
चपतिसुतागमनघृते तो प्रदीप्त तापवी !

हे आले पहा !

(विद्यासागर, कमलाक्ष, मुक्तावली, आणि
परिवार वेतात.)

चंद्र०—ये मला प्रेमालिंगन दे! वाः! आमच्या
प्रिय सुहदाची प्रतिकृतिच! आज जर मी
वीस वर्षांचा असतो, तर मला वाटले अ-
सते की माझे जिवलग मित्रच आले!
इतकें पित्यापुत्रांमध्ये सादृश्य आहे! रूप
तसेच, आणि गतिही तशीच!—हे घर
तुमचेंच आहे! आपली ही पत्नीना! जोडा
विधीने उत्तम योजिला! माझे अपत्यद्वय
असेच आणि एवढेच असते! आणि तुम्ही
जसे नेत्रोत्सव करणारे आहां, तसे तेही
असते! तेही गेले, आणि त्या बरोबर
तुझ्या ताताचा 'सहवास आणि सख्य ही-
ही गेली! माझाच अपराध! दैवाला काय
बोल लावावा! असो; इतकें दुःख जरी झाले
आहे, तरी एकदा पुनः आपल्या प्रियकर
मित्राला डोळे भरून पहावे, एवढी आ-
शा आहे!

कम०—ताताच्याच आज्ञेने मी आपल्या दर्श-
नास आलो आहे. त्यांनीं बंधुमेमाने आप-
णांस कुशलवृत्त पुसले आहे. आलीकडे
जरेची छाया दिसू लागली आहे आणि
त्यांची प्रकृतिही थोडी अस्वस्थ आहे.
नाही तर तेच स्वतः आपल्या भेटीस
येणार होते! त्यांनीं मला आपणास सां-

गायला सांगितले आहे की "माझे जरी
येणे होत नाही, तरी सुतमुखे सुख-
दुःखाच्या गोष्टी कळवाव्या!—आपले प्रेम
अजचे नाही, तेव्हां अंतर पडेल अशी
शंकाही मनांत धरू नये!"

चंद्र०—खरेच, त्यांचे प्रेम मजवर विशेष!
आणि मी त्याची फेड अशी करावी! बाळा!
तुला पाहून, माझ्या पूर्व आचरणाचे स्म-
रण होऊन हृदय खळवळून जाते! मी
असा कृतघ्न, आणि माझे सुहद असे
सदय! त्यांनीं माझे सांत्वन करण्याकरितां
आपला प्रियकर पुत्र विस्तीर्ण जलधीच्या
पार पाठविला! आणि त्याबरोबर आपली
स्नुषाही पाठविली!—आलां, वरें झालें! पण
या कोमल अबलेला महासागरावरील प्र-
वासाची संकटे कां भोगावयास लाविलें!

कम०—महाराज! मी सौराष्ट्र देशीं श्वशुरगृहीं
गेलों होतो, तेथून इकडे आलों!

चंद्र०—एकूण हेमकांत महाराजांचे हे कन्या-
रत्न! ठीकच आहे!

कम०—होय, त्यांचेच! त्यांची अनुज्ञा घेऊन
परत निघालों, आणि ताताच्या आज्ञेनें
महाराजांच्या दर्शनास आलों! आपल्या
राज्यांत येण्याचेपूर्वीच आमचा बहुतेक परि-
वार मद्र देशास पाठवून दिला. आणि
अगदीं निवडक मंडळी घेऊन इकडे आ-
लों. आलीं सौराष्ट्राहून येथपर्यंत सुव-
रूप येऊन पोहोचलों, हे महाराजांस कळ-
विण्याकरितां असें करणें जरूर पडलें!

चंद्र०—हा मजवर तुझ्या ताताचा मोठा अनु-
ग्रहच आहे. ईश्वर करो आणि तुमचें
कल्याण करो. तुझा तात फार सज्जन—
त्या सत्पुरुषाविषयीं मी पाप चिंतिलें. त्यांचे

फल ईश्वराने दिले!—माझे संतान उरले नाही! तुम्हा तात पुण्यशील लणून त्याच्यासारखा त्याला ईश्वराने पुत्र दिला. शिव शिव! माझी दोन्ही अपयें जिवंत असतीं तर मजसारखा सुखी कोण असता? माझी दोन्ही अपयें तुमच्या सारखीच मनोहर असतीं! असो; प्रभूची इच्छा!

(प्रतिहारो येतो.)

प्रति०—महाराज! सुधन्वा महाराजांकडून आपले दर्शन घेण्याकरितां दूत आला आहे; यावर महाराजांची आज्ञा प्रमाण!

चंद्र०—काय! सुधन्वा महाराजांकडून! जा त्यास लवकर घेऊन ये.

प्रति०—आज्ञा, महाराज! (असे लणून त्याठे घेऊन येतो.)

दूत—महाराज! सुधन्वा महाराजांनी मला अशी आज्ञा केली आहे कीं “अरे भैत्रेया! चंद्रकांत महाराजांचे दर्शन घेऊन, त्यांस कळीव कीं, मी आपल्या भेटिस आले आहे! माझा पुत्र कथलाक्ष आपली योग्यता विसरून, मज ताताला उचित मान द्यायचा तो टाकून, माझी आज्ञा उलंघन आणि माझ्या सर्व आशांचा भंग करून एक गोपकन्या घेऊन पळून गेला आहे तो आपणाकडे आला आहे, असे समजते, तर त्यास आपण धरून ठेवावे.”

चंद्र०—अरे पण, सुधन्वा महाराज कोण आहेत?

प्रति०—याच नगरीत आले आहेत; आणि त्यांनींच मला आपणाकडे पाठविले! माझ संदेश ऐकून महाराजांस चमत्कार वाटेला हे साहजिक आहे! आमचे महाराज आपल्या पुत्राला धरावे लणून आपणाकडे

स्वतःच येण्यास निघाले, तो वाटने याच बाईचा बाप आणि भाऊ त्यांच्या दृष्टीस पडले! हेही वाटते राजपुत्राबरोबर आपला देश सोडून इकडे आले!

कम०—एकूण सत्यव्रताने विश्वासघात केला अं! त्याच्या प्रामाणिकपणाला, आणि खरेपणाला आजपर्यंत कळक लागला नव्हता!

दूत—ते महाराजांच्या बरोबरच आले आहेत!

चंद्र०—कोण? सत्यव्रत?

दूत—होय महाराज! त्यांचे माझे आतांच भाषण झाले. ते त्या गरीब लोकांना कांहींसे प्रभू करीत होते; तेव्हा ते किती पण घाबरले! ते पायां पडले, त्यांनी आणा शपथा वाहिल्या, तोंडांत धूळ घालून घेतली! महाराजांना मोठाच चमत्कार वाटलासा दिसला; आणि “खरे सांगा, नाही तर सुळी देईन” असे लणाले!

मुक्ता०—हायरे कर्मा! देवा, माझ्या ताताचा कां तू छळ करितोस!—मी वेडी, लणून या नाहीं लागले! माझे मन मला पूर्वीपासूनच सांगत होतं हे कांहीं घडून येणार नाही! ते आले प्रत्ययास!

चंद्र०—तुमचा विवाह झाला आहे कीं नाहीं?
कम०—नाहीं. होईल तेव्हां खरा! मीच अभागिनी! त्रिचान्यांचा मजकरितां उगीच छळ होत आहे!

चंद्र०—काय हो! ही राजकन्या नव्हे काय?

कम०—राजवधू कांहीं राजकन्येहून कमी नाहीं! आणि माझा इजर्शी एकदा विवाह झाला लणजे ही राजवधूच आहे!

चंद्र०—तो “एकदा” चा प्रसंग येतो कीं नाहीं याचा संशयच! अरे बाबा! आप-

ल्या ताताची आज्ञा मानावी, हा तुझा धर्म, आणि तो तूं कसा विसरलास? तूं ज्या कन्येवर प्रेम ठेविलेस ती सौंदर्यानें तुला अनुरूप आहे, तशीच कुळानें अनुरूप असती, तर मग नांव ठेवण्याला कारण नव्हतें! कम०—(एकीकडे) प्रिये! धीर धर! दैव आणि तात हीं दोन्ही जरी हात धुवून पाठीमागे लागलीं, तरी माझ्या वचनांत आणि प्रेमांत अंतर पडेल, हें बोलायलाच नको. महाराज! माझ्या वयाचे आपण असाल, तेव्हां आपणाला काय वाटत होतें, हें मनांत आणा; आणि प्रीतीचा भंग करणें किती क्रूर आहे याचाही विचार करा, आणि मग मला अनुकूल असे चार शब्द महाराजांपाशीं बोलावेसे वाटतील तर बोला! आपल्या ह्मणण्यास त्यांच्यानें ना ह्मणवणार नाही!

चंद्र०—तुम्हीं ह्मणतां तें मलाही खरें वाटतें, व मी त्याप्रमाणें बोलें ! याउपर तुमचें नशीब! (आपणाशीं) या कन्येकडे पहात असतां माझ्या चित्ताची कांहीं विलक्षण स्थिति झाली आहे! वाटतें ही कन्या निरंतर आपणा जवळच ठेवून घ्यावी! पण ही आपणाला कशानें मिळणार? अथवा कां मिळणार नाही? ते आयते आलेच आहेत, त्यांच्या जवळून ही मागून घ्यावी! त्यांना तरी ठेवून काय करायची आहे?

यशो०—महाराज! या कन्येकडे आपण फारसें पहातां? आमच्या बाईसाहेबांकडे तरी इतक्या प्रेमदृष्टीनें पाहत होतां काय?

चंद्र०—काय सगुं यशोदाबाई! या कन्येकडे पाहून तिची मला आठवण होते! मघां-

पासून मी विचार करितों आहे. तिजसारखीच ही नाही वरें दिसत? खरेंच, सुध्वा महाराजांपासून मी इला मागून घेईन, आणि प्रियेसारखीच ही आहे, ह्मणून इला मी आपली कन्याच ह्मणेन! वा कमलाक्षा!—तुझें प्रेम इजवर वसलें, हें कांहीं वावगें नाही! तरी पण सर्व गोष्टींचा विचार केला पाहिजे! आणि मग मला जें योग्य दिसेल तें करीन! तुझें कल्याण व्हावें, अशी आमची इच्छा! तुझें मन दुखवावें असें नाही! पण भलतेंचही करितां येणार नाही! चल! तुझ्या ताताकडे जाऊं, आणि पाहूं मग कसें काय पुढें करायचें तें.—(स्वतःशीं) काय असेल तें असो, या कन्येकडे माझें प्रेम फार ओढवतें! आणि असें कां वरें?—(उजवा डोळा लवल्यासारखें दाखवून) कांहीं तरी प्रिय होणार आहे, असें दिसतें! पण चिरदृष्ट मित्रलाभावांचून दुसरें तें प्रिय कोण होणार? (जातात.)

प्र०२. स्थळ.—तेच. राजवाड्या समोरील रस्ता.

(कुटिल आणि एक गृहस्थ येतात.)

कुटिल—काय हो, त्या ह्याताच्यानें आणखी सर्व गोष्ट सांगितली, त्या वेळीं तुम्हीं तेथे होतां काय?

गृहस्थ—पेटी उघडली तेव्हां होतो की पेटी कशी सांपडली ह्मणून सर्व मजकूर त्या ह्याताच्या गौळ्यानें सांगितला! तेव्हां आम्हां सर्वांना बाहेर जायला सांगितलें, पण तेवढ्यांत मी त्या गौळ्याच्या तोंडचे एवढे शब्द ऐकले "मला हें मूल सांपडलें".

कुटिल—पुढें काय झालें, हें तुलांस ठाऊक असेल तर सांगा ! सर्व मजकूर केव्हां ऐकेन असें झाले आहे.

१ गृ०—मला सर्व मजकूर ठाऊक नाही. थोडाबहुत कांहीं कळला आहे, तेवढा सांगितला. महाराजांच्या आणि सत्यव्रताच्या मुद्देत जो फरक पडला, त्यावरून तर मला वाटतें, कांहीं तरी विलक्षण प्रकार आहे ! ते एकमेकांकडे तटस्थ पहात उभे राहिले ! ते बोलत जरी नव्हते, तरी त्यांचे भौनच त्यांचे तटस्थता सांगत होते ! त्यांची मुद्रा, चेष्टा ही सर्व वाणीचें काम करित होती ! त्यांच्या वृत्तीवरून तर असे वाटलें कीं यांना आज काय एक मोठा निधि सांपडला, कीं एकादा यांचा निधि हरवला ! ते आश्चर्यसमुद्रांत अगदीं बुडून गेले होते ! पण हें आश्चर्य कशाचें, सुखाचें कीं दुःखाचें, हें सर्व मजकूर कळण्यापूर्वीं नुसतें पहिल्यानें सांगतां येण्यासारखें नव्हतें ! इतकें खरें कीं एक अतिशय सुख असेल, नाही तर अतिशय दुःख असेल !

(दुसरा एक गृहस्थ येतो.)

हे आमचे महत्सेन आले. याना सर्व मजकूर कळला असेल ! कायहो महत्सेन ? कसे काय वर्तमान ?

१ गृ०—अहो काय पुसतां ? आनंदच आनंद ! महाराजांच्या गुरुंजींचें वचन प्रत्ययास आलें ! त्यांची कन्या सांपडली ! असें कांहीं आश्चर्य लोकांस वाटत आहे कीं तें कांहीं सांगतां पुरवत नाहीं.

(तिसरा एक गृहस्थ येतो.)

१ गृ०—अहो ! हे तर यशोदाबाईच्या घरचेच !

यांना जास्ती ठाऊक असेल !—कायहो ! लोक लणतात तें खरें का, कीं महाराजांची कन्या सांपडली लणून ? गोष्ट इतकी चमत्कारिक दिसते कीं खरी असेल असें एकदम वाटत नाहीं !

३ गृ०—अहो ! अगदीं खरी आहे ! थाला प्रत्यंतरें पुष्कळ भिळालीं ! तीं सर्व ऐकलीं तर तुझीही लणाल कीं संशय घेण्याला अगदीं जागा नाही ! इंदुमती बाईसाहेबांची शालजोडी—मुलीच्या कपाळावरील रत्नजडोत पिंपळवन—संस्तावकाच्या हातचा लेख !—आमच्या बाईसाहेबांच्या शरीरप्रमाणें त्या कन्येच्या शरीराची ठेवण, आणि त्यांच्या सारखीच मुद्रा,—या कन्येचें मनाचें औदार्य कीं जें हलक्या कुळांत कधींच सांपडायचें नाही,—या आणखी दुसऱ्या पुष्कळ प्रत्यंतरांवरून सर्वांची खात्री झाली आहे कीं ही महाराजांचीच कन्या लणून ! बरें, दोघां महाराजांची भेट झाली, त्या वेळीं तुझीं तेंथें होतां काय ?

२ गृ०—नाहीं !

३ गृ०—तर मग पहायचें तें तुझीं कांहींच पाहिलें नाहीं ! तो प्रसंग पाहिलाच पाहिजे होता ; सांगून त्याची कल्पना होणें नाहीं ! आनंदाचे उमाळे एका पाठीमागून एक येऊ लागले ; आणि ते पोटांत न मातां नेत्रांच्या द्वारे बाहेर वाहू लागले ! आनंदाच्या भरांत ते तटस्थ राहत, वाटे ते इश्वराचें ध्यान करित ओहत ! त्यांच्या वेळची मुद्रा इतकी प्रेमभरित होती कीं, ती पाहून सर्व सद्गदित झाले ! आपली कन्या सांपडली या आनंदांत निमग्न असतांनाच बाईसाहेबांची आठवण होऊन

आमच्या महाराजांनी त्याबद्दल मोठा शोक करावा ! मग सुधन्वा महाराजांपाशी पदर पसरावा ! ह्मणावे मात्रा अपराध पोटांत घाला ! नंतर आपल्या जांवईवोवांला प्रेमालिंगन देऊन त्यांचे शिर हुंगावे ! नंतर पुनः आपल्या कन्येला पोटाशी धरून तिला कडकडून भेटावे ! नंतर त्या वृद्ध गोपालाचे उपकार स्मरावे ! हे तरी वृद्ध बेवा तो सर्व आनंदाचा प्रकार पाहून जुन्या खोडाप्रमाणे तटस्थच उभे होते ! खरेच, असला प्रसंग पूर्वी कधी पाहिला नाही, किंवा ऐकिला नाही ! त्याचे वर्णन करण्याला वाणी समर्थ नाही !

गृ०—बरे, ज्याने या कन्येला येथून नेले, त्या संस्थावकाचीही काय वाट ?

गृ०—तोही एक दैविक चमत्कारच ! त्याला वाघाने खाऊन टाकिले. असे तो गोपाळाचा मुलगा सांगतो ! तो कांहीं खोटे बोलेलसा दिसत नाही ! आणखी शिवाय त्याने त्याच्या हातांतली आंगठीही दाखविली !

गृ०—बरे, तो ज्या नावेतून बसून गेला होता, व त्याजबरोबर जे नाविक होते, त्यांचे कसे काय ?

गृ०—ती नांव त्याचेवळीं समुद्रांत बुडाली, आणि तीबरोबर सर्व नाविकही बुडून मेले, हे त्याच गौळ्याने आपल्या डोळ्यांनी पाहिले ! एकंदरीत कन्येचा त्याग करण्यांत जेवढ्यांचे ह्मणून अंग होते, तेवढे सर्व ही राजकन्या या गोपाळाला सांपडली त्या वेळीच नाहीसे झाले ! ईश्वराच्या घरचा न्याय ! पण त्यावेळी आमच्या यशोदाबाईची काय स्थिति झाली ह्मणून सांगावी !

गुरुजींचे वचन खरे झाले ह्मणून त्यांजो आनंद झाला, तो कोठवर वर्णावा राजकन्येला तिने मांडीवर ध्यावे, तिला कुरवाळावे, तिचे घे घे मुके व्यावे, आणि कांहीं तिला पुनः दूर होऊं देणार नाही अशा बुद्धीने तिला पोटाशी घट्ट धरावे !

१ गृ०—एकूण हा प्रयोग पहायला राजेरजवाडेच पाहिजे होते ! कारण राजांनीच तो प्रयोग करून दाखविला !

३ गृ०—पण या सर्व प्रयोगांत एक स्थळ तर फारच मनोवेधक झाले. आणि त्यावेळी तर आमच्या डोळ्यांतून टपटपां अश्रु पडले ! ते केव्हां ? महाराज बाईसाहेबांचा अंत कसा झाला हे मन मोकळे करून मोठ्या शोकाच्या आवेशाने सांगायला लागले, तेव्हांची त्या राजकन्येची स्थिति पहायची होती ! विचारी सर्व वृत्त कान देऊन ऐकत होती ! चित्तवृत्तीत जो जो फरक पडे, तो तो तिच्या मुखकर्मां रेंवलेला दिसे ! आणि शेवटचा जेव्हा प्रकार सांगितला, तेव्हां “ हायरे देवा ! ” एवढीच अक्षरे तोंडावाटे काढून तिने भुईवर आंग टाकिले ! त्यासरसे सर्व ढळढळां रडूं लागले ! ज्यांचे तद्दय दगडासारखे कठीण, ते सुद्धां द्रवले ! कांहीं मूर्च्छित झाले ! कांहीं तेथल्या तेथेच मटकान खाली बसले !—इतके दुःख सर्वांना झाले ! ज्यांनी ज्यांनी तो प्रसंग पाहिला, त्यांचीही अशीच अवस्था झाली असती !

१ गृ०—बरे, महाराज राजवाड्यांत परत गेले का ?

३ गृ०—नाहीं. राजकन्येला समजले की, यशोदाबाईजवळ आपल्या आईच्या सार-

१८
१२
— रखाच एक पुतळी आहे, ती पुतळी ब-
नुटि रीच वर्षे भिवाजी सुतार घडीत होता,
आणि ती नुक्तीच तयार झाली आहे.
काय तरी पण त्या भिवाजीची कारागिरी!
१ तो जर अमर असता, आणि आपल्या
कृतीत त्यास प्राण घालतां येता, तर ब्रह्म-
देवाला त्याने विश्रांति दिली असती ! इ-
तकें याच्या आणि ब्रह्मदेवाच्या कृतीत
सादृश्य आहे । ही जी इंदुमती वाईसा-
हेवांची यानें पुतळी केली आहे, ती इतकी
त्यांच्या सारखी झाली आहे ह्मणतात, कीं
आपण कांहीं बोललों तर ती आतां बोले-
लच असें वाटावें ! ही पुतळी पहावी ह्म-
णून मोठ्या प्रेमानें सर्व तिकडे गेले आहे-
त, आणि आजचा दिवस तेथेंच राहतील
असें वाटतें !

१ गृह०—यशोदाबाईचें तेथें कांहीं तरी गूढ
आहे, असें मला वाटतें. कारण पहा,
इंदुमती वाईसाहेब निवर्तल्यापासून त्या
वाड्यांत दररोज दोनदा तीनदा त्या जात
असतात ! चलतां का ? आपण तिकडेच
जाऊं आणि आनंदाचा वाटा घेऊं !

१ गृह०—जाण्याला परवानगां मिळाल्यावर कोण
वरें तेथें जाणार नाही ? प्रत्येक निमिषांत
तेथें नवीन नवीन चमत्कार दृष्टीस पडतील !
आपण तेथें न गेलों तर पाहण्याचें तें
गुप्तेंच राहिल ! चला !

(तिथे गृहस्थ जातात.)

कुटिल—आमच्या मागच्या वर्तनांत जर फाटा
नसता, तर आज आमचें नशीब उघडलें
असतें. पहा ! या ह्याताण्याला आणि त्या-
च्या मुलाला मी राजपुत्राच्या नावेकडे ला-

वून दिलें ! त्याला सांगितलें कीं, याजवळ
कसलीशी पेटो आहे, व तीत कांहीं तरी
गूढ आहे ! पण आमचे राजपुत्र काय ?
आपल्या प्रियेच्या नादांतच गुंग ! तिला
समुद्र लागला, यांनाही लागला, व लौकर
कांहीं दोघांचीही प्रकृति बरी झाली नाही,
ह्मणून हें गूढ तसेंच राहिलें ! पण आप-
णाला काय त्याचें ? आपणाला जरी हें
गूढ कळलें असतें, तरी आमच्या गुणांशीं
त्याचा मेळ न वसता ! (गोपाळ आणि वेड्या
येतात.) हें बघा, ज्यांचें मीं न कळत बरें
केलें, ते आले ! यांचें दैव उघडलें नाही, तोंच
यांच्यामध्ये किती फरक पडला तो पहा !

गोपाळ—अरे वेड्या ! आपण आतां माठे झा-
लों ? आपण जरी गर्भश्रीमंत नाही, तरी
तुझीं मुलें आतां गर्भश्रीमंत होतील !

वेड्या—(कुटिलास उद्देशून) कसें काय ? तूंचना
परवां मला ह्मणाला होतास कीं तुझीं मो-
ठ्या कुळांतले नाहीं ? हं, पाहिलासका
हा अंगरखा, हें पागोटें, हें धोतर, हा
टुपेटा ? हें पाहून आतां ह्मणशिलका मी
मोठा नाहीं ह्मणून ? ह्मण बरें पाहूं मी
नाहींसा ? ह्मण पण पाहूं कसें ह्मणतोस तें ?

कुटिल—छे ! छे ! तुझीं आतां मोठ्या कुळां-
तले—कोण तुझाला आतां मोठे नाहीं
ह्मणेल ?

वेड्या—हं, आतां कसा आलास शुद्धीवर ?
चार घटका झाल्या आलीं मोठ्या कुळां-
तले झालों !

गोपाळ—झालों खरेंच वेड्या ?

वेड्या—बाबा ! पण मी पूर्वीं झालों !—कारण
बावांच्या अगोदर मला राजपुत्रानें आलि-
गन देऊन भाऊ असें ह्मटलें ! आणि

मग मोठ्या महाराजांनीं बाबाला भाऊ ल्हटलें, आणि मग माझा भाऊ जो राजपुत्र, आणि माझी बहीण जो राजकन्या, त्यांनीं बाबाला बाबा असें ल्हटलें ? आणि मग आनंदाच्या भरांत आमच्या डोळ्यांला पाणी आलें ! मोठेपणांत आनंदाचीं आसवें हीं पहिलींच !

गोपाल—अरे एवढ्यानेंच काय झालें ? आणखीही आनंदाचे दिवस तुला दिसतील !

वेड्या—वाः, न दिसतील तर मग चमत्कार !

कुटिल—अहो महाराज ! आपले अपराध मज गरीबाकडून काहीं झाले असतील, तर त्यांची क्षमा असावी, आणि आमचे धनीसाहेब राजपुत्र यांजपाशीं माझ्या वर्तनेंचार शब्द बोलावे, एवढी माझी प्रार्थना आहे !

गोपाल—अरे वेड्या ! हा लणतो तसें कर ! कारण आपण मोठे झालों, त्यासारखे आपण आपलें मन मोठें केलें पाहिजे अं !

वेड्या—तर मग आपलें वर्तन तूं सुधारशील काय ?

कुटिल—होय महाराज !

वेड्या—चल तर मग. तूं माझा मित्र ! मी राजपुत्राला शपथ घेऊन सांगेन तुझ्या सारखा प्रामाणिक कोणी नाही लणून !

कुटिल—सांगा, पण शपथ घेऊं नका !

वेड्या—आणि कां बरे शपथ घेऊं नये ? मी नाही का आतां मोठा झालों ! आणि मोठे झाले लणजे शपथा पाहिजे तशा ध्यावा, त्यांना कोण काय लणणार आहे ?

गोपाल—कायरे वेड्या ! खोटी गोष्ट असली, तरी शपथ घ्यावी कायरे ?

वेड्या—अहो बाबा ! आपल्या मित्राकरितां

पाहिजे तें करावें, असें मोठे लणतात. तेव्हां त्याप्रमाणें आपणाला नको का वागायला ?—चल तूं. मी राजपुत्राला जाऊन सांगेन कीं हा मोठा हुशार आहे, आणि खरा आहे ! मला ठाऊक आहे पण—तूं हुशारही नाहीस आणि खराही पण नाहीस ! खरें, तूं हुशार असतात तर बरें हेतें.

कुटिल—मी आपल्या कामांत हुशार राहीन !

वेड्या—रहाच तर मग ! ऐकलें का ? आमचे सोयरे—राजे आणि राजपुत्र—हे राणीची पुतळी पहायला चालले आहेत. चला आपणही तिकडेच जाऊं ! (जातात.)

प्रवेश ३. स्थळ—तेंच. यशोदाबाईच्या बाब्यांतील दिवाणखाना.

(चंद्रकांत, सुधन्वा, कमलाक्ष, मुक्तावली, सत्यव्रत, यशोदा, सरदार आणि परिवार येतात.)

चंद्रकांत—यशोदाबाई ! तुमचे उपकार मी कोठवर स्मरूं ? तुहीं माझे कितीदा शांकरावें ?

यशो०—माझे कसले उपकार ? माझ्या हातून आपली पुष्कळदा आगळीक झाली असेल, तरी महाराजांचें कल्याण व्हावें, एवढी माझी इच्छा जाणून आपण क्षमा केली, हेंच फार आहे ! आमच्या सारख्या सेवकांनीं आपणावर उपकार कसले करावचे ? आमचा धर्मच हा कीं आपल्या सेवेत आहीं तत्पर असावें ! असा पण या गरीब यशोदेच्या घरीं आपण आपले व्याही, जामात, आणि कन्या, यांस घेऊन पायधूळ झाडली, हाच मजवर मोठा उपकार झाला ! हा मी कोठें फेडूं ?

६६

कुटि

चंद्र०—उपकार कसला ? हा खरोखर आर्ली तुलांला त्रास देत आहे ! पण हे पहा ! ज्याकरितां आर्ली येथे आलों, ते काम आमचे झाले नाही ! तिची पुतळी पाहण्याकरितां आर्ली आलों ! आर्ली इकडून तिकडे, तिकडून इकडे फिरलों, व दुसऱ्या पुष्कळ तसविरी पाहिल्या ! पण पुतळी आर्लीला कोठे ठेवलेली दृष्टीस पडली नाही, तेवढी लौकर दाखवा ! ही आमची मुक्तावली ती पाहण्याला फार उत्कण्ठित झाली आहे !

यशो०—आमच्या बाईसाहेब जिवंत असतांना, त्यांची सर कोणाला तरी येत होतीका ? मग त्या निवर्तल्यावर त्यांच्या पुतळीची सर तरी दुसऱ्या पुतळ्यांना किंवा तसविरींना येईल वर ? आपण पुष्कळ तसविरी पाहिल्या असतील, पुतळ्या पाहिल्या असतील, पण असले चित्र पूर्वी कधी पाहिले नसेल ! इतकी ही पुतळी चांगली आहे ! लहून इला मी एकीकडेच ठेविले आहे ! चला या मजबरोवर ! मी ती आपणाला दाखविते ! जिवंत प्राणी गाढ निद्रित असतां मेल्यासारखा भासतो, त्याच्या उलट कारागिरांची कृति असते ! त्यांच्या कसबाच्या योगाने निर्जीव पदार्थ सजीवाप्रमाणे वास्तो ! हे खरे कीं खोटे हे आपल्या खोल्यांनीं पहावे ! (एका खोलीच्या दारावर टांगलेला पडदा एकीकडे सारते. आंत पुतळी एका चौरंगावर उभी आहेशी दिसते.) आहेना चांगली ? आपण बोलत नाही, एवढ्यावरूनच चांगली आहे, आणि आपणाला आवडली असे मी समजते ! पण

हे असे नाही ! आपण तोंडाने लटले पाहिजे ! पुतळी बाईसाहेबांसारखी कांहीं तरी उतरली आहे काय ?

चंद्र०—हे काय सांगवे ?

श्लोक.

अहा ! हचिर ही कृती अनुकरी प्रियेला खरी,
कशी तिजपरी उभी अचल पादपीठावरी !
करी निजमुखें स्वयें मम जरी उपाळभना,
गमे अमृत सिंचुनी उठविली मदीथांगना !

अथवा, ही पुतळी माझी निर्भत्सना करित नाही, यांतच प्रियेचे अनुकरण अधिक करिते ! कारण,

श्लोक.

कली विप्रकृता जरी प्रियसखी, हृष्टा न ती जाहली;
होपानें वदली न ती कटुवचें; शांता सदा राहिली;
चाटे भर्तृमन प्रसन्न करिजे कैसें सतीमंच, हा
दावावा पथ कामिनीस ह्मणुनी केली विधानें अहा !

पण कांही यशोदाबाई ! या पुतळीवर जरेची छाया दिसते, तशी प्रियसखीवर नव्हती ! हेहो कसे ?

सुध०—नव्हती खरीच !

यशो०—हेच तर कारागिराचे कसब ! आज आमच्या बाईसाहेब जिवंत असल्या, तर कशा दिसल्या, हे मनांत आणून त्याने ही मूर्ति घडली !

चंद्र०—अशीच, पण जर ती आज असती, तर मला केवढे समाधान होतें ! पण तिची ही प्रतिकृति पाहून माझे हृदय शतधा विदीर्ण होतें !

१. अनुकरण करी. २. उभे रहाण्याच्या स्थानावर. ३. निंदा. ४. अप्रिय केलेली, जिचा अपमान केला आहे अशी. ५. कटु भाषणानें.

श्लोक.

दृढदय-नयन-हारी ही स्थिती मत्प्रियेची,
तनु-गत असु होते तेंवि भासेचि सांची !
जनककरगृहीता अर्पिली मत्करिं ही
प्रणयविकसिताही शोभली लोचनाही !
खरेंच, माझी मला लाज वाटते, कीं इतका
मी तिचा छळ करून जिवंत राहिलों आहे !
ही पाषाणमय मूर्ति माझी निर्भर्त्सना करिते !
ह्मणते " अरे प्रिया ! मज पाषाणापेक्षांही तूं
निर्दय आहेस ! मला द्रव येतो, तुझ्या चित्ता-
ला येत नाही ! " खरेंच, ही मूर्ति नाही !
ही माझी प्रियाच आहे ! कारण,

श्लोकार्ध.

संचरे मम जी प्रिया दृढयातरिं अशरीरिणी,
सोडुनी निलया तयी नयनापुढें दिसते झणी !

आणखी हा चमत्कार नव्हे काय कीं,

श्लोकाचा तिसरा चरण.

शब्द एक न बोलतां छळ आपुला स्मरवीतसे ?

आणि माझेच मन विस्मयांत पाडते असे
नाहीं, तर

श्लोकाचा चौथा चरण.

गोविते जनेनी सुतांमन विस्मयीं प्रणयीं तसे !

मुक्ता०—आई ! मी तुला कांहीं सुख दिलें

नाहीं ! मी झालें, आणि तुझा अंत झाला !

तुझे मुख जाणतेपणीं मला दिसलें नाहीं !

असो; हीच माझी आई ! इला जाऊन मी

नमस्कार करितें, हीच आशीर्वाद देईल !

यशो०—अगे ! जवळ जाऊं नको ! येथूनच

नमस्कार कर. पुतळीला रंग नुक्ताच दिला

आहे तो अजून वाळला नाही !

सत्य०—महाराज ! आपण किती पण शोक
कराल हा ? एक तप झालें, तरी तो कमी
होऊं नये काय ? ह्मणावें तरी काय याला ?

सुध०—दादा ! खरोखर या शोकाचें कारण मी
आहे, तेव्हां या दुःखाचा कांहीं वांटा मला
द्या, आणि थोडें समाधान करून घ्या !

यशो०—खरेंच, महाराज ! मला जर वाटलें
असतें कीं, ही पुतळी पाहून आपलें मन
इतकें कळवळेल, तर ही मीं आपणांस
दाखविलीच नसती ! (पडदा पाडावयास जाते.)

चंद्र०—यशोदाबाई ! हा पडदा नकाहो पाडूं !

यशो०—नाहीं ! आतां आणखी पहात उभें
राहतां कामाचें नाहीं ! आपलें ह्मणाल, ही
पुतळी हालते चालतेशीं.

चंद्र०—राहूं द्या ! राहूं द्या ! हरहर ! माझे
प्राण अजून कसे राहिले आहेत ? कां ना-
हीं ह्मणून तोडून टाकीत ? ह्मणजे तरी
तिचा समागम होईल ! पण हें पहा
होय—यांत कांहीं संशय नाही—कोण
कारागिरानें हीं पुतळी घडली?—पाहिलें का
भाऊ ! नाहीं वरें पुतळी हलक्यासारखी वाट-
ली ? खरेंच, ही जिवंतशी वाटते !

सुध०—कारा गिराचें कसब खरें ! आतां बोल
तीलशा वाटतात !

चंद्र०—तीं पहा पापणी लवली ! आणि तें
बुबुळ फिरलें ! इतकें कौशल्य कोणाचें
आहे ?

यशो०—महाराज ! आतां मी पडदा पाडतेंच !
महाराजांना असा मोह झाला आहे, कीं ते
आतां कादाचित् असें ह्मणतील कीं बाई.
साहेब जिवंतच आहेत ह्मणून !

चंद्र०—यशोदाबाई ! हें पहा—

१. शरीरस्थ प्राण. २. प्रीतीमुळें विकास
पानलेल्या (डोळ्यानीं). ३. शरीररहित. ४. स्था-
नाप्रत. ५. तें स्थान ह्म० दृढदय. ६. कन्येचें
मन. ७. प्रीतींत.

श्लोक.

आत्मा त्यजी जोंवरि हा न देह,
राहोच माझा सुखकारि मोह !
तत्त्वावबोधें सुख हो न तैसें,
मोहें अशा होय मनास जैसें ?

याकरितां, हा पडदा टाकू नका !

यशो०—महाराज! मला वाईट वाटतें, कीं
मी आपणाला इतकें उद्विग्न केले ! पण
याहीपेक्षां आपणाला मला उद्विग्न करितां
येईल !

चंद्र०—तर मग कराच यशोदाबाई ! कारण
या उद्वेगांत असा कांहीं आनंद आहे, कीं
तो कोणत्याही सुखांत नाही!—तरी पण—
आतां इनें उच्छ्वास टाकिलासा वाटतो!
कितीही कुशल कारागीर असो, त्याला
आपल्या कृतीतें प्राणानिल घालितां येईल
काय? काहीं असो; माझी खातरी
आहे कीं ही जिवंत आहे ! तुझी हंसा,
पण मी जाऊन हात लावून पहाणार !

यशो०—महाराज ! एवढें मात्र कळू नका !
कारण पुतळीला रंग नुक्ताच दिला आहे,
तो आपण हात लावल्यानें खराब होईल,
आणि आपल्याही हाताला तेल लागेल!
आतां हा पडदा टाकतेंच.

चंद्र०—नका नका! मी असा रात्रंदिवस इला
पहात राहीन !

मुक्ता०—आणि मीही पण राहीन !

यशो०—महाराज! आतां असें एक तरी करा, कीं
आपण येथून चला! नाही, तर मी पाहूनही
एक मोठाच चमत्कार दाखवितें तो पहा-
यत्या मन स्थिर करा ! आपण पहायला
तयार आणाल, तर मी आपणाला पुतळी

चालवून दाखवितें ! ती चौरंगावरून उत-
रून येईल, आणि आपल्या कन्येला पो-
टाशीं धरील. पण तुझीं लणाल कीं
इनें मंत्रविद्या साधन करून भूतचेष्टा दा-
खविली ! पण तसा कांहीं एक प्रकार
नाहीहो !

चंद्र०—तुझीं इजकडून जें करवाल, तें पहा-
ण्याला मी तयार आहे ! कारण,

श्लोक.

देई विलोचनसुखास तदीय चेषा,
वाणी तशी सुखकरा श्रवणांस इष्टा !
देतां जरी चलन ये इजला तुझाला
कां उक्ति देउनि न वां सुख यां जनाला ?

यशो०—तर मग व्हा तयार चमत्कार पहाय-
ला! कोणी गडबड करूं नका ! ज्यांना
ही भूतचेष्टा वाटत असेल, त्यांनीं पाहिजे
तर बाहेर जावें!

चंद्र०—हूं! दाखवा चमत्कार! कोणी बाहेर
जाणार नाहीं.

यशो०—बरे तर, मंगलवाद्यांचा गजर ऐकून
आमच्या वाईसाहेब जागृत होतील.
(वाद्यांचा गजर होतो.)

वाईसाहेब ! समय प्राप्त झाला ! चौरं-
गावरून खालीं या ! पाषाणमय राहूं
नका ! या ! सर्वांना चमत्कार दाखवा या!
या आतां ! जडता टाकून द्या आणि
या !—पहा ! त्या हलू लागल्या. (इंदु-
मती चौरंगावरून खालीं येते.) आश्चर्य वाटूं
देऊं नका ! भिऊं नका ! ही भूतचेष्टा
नव्हे ! ही तुमचीच पत्नी आहे ! यांच
धिकार करूं नका ! कारण तो त्यांस
मरणप्राय होईल ! महाराज ! तरुणपणी

यांची आपण विनवणी केली असेल, मोठे-
पणी या आपली विनवणी करीत आहेत !
चंद्र०—खरेंच ! ही भूतचेष्टा नव्हे ! इचें अंग
थंड लागत नाही !

१०—खरोखरच या जिवंत आहेत !

०—तर मग बोलत कां नाहीत ? त्यांचे
पुर शब्द आमच्या कार्नी पुनः एकवार
तं पडत नाहीत ?

१—यशोदाबाई !—हे एक मोठेंच गूढ
आहे ! या जिवंत होत्या, तर होत्या कोठें ?
व निवर्तल्या होत्या, तर जिवंत कशा झाल्या ?

१०—या जिवंतच होत्या, असें जर मी सां-
गितलें, तर लणाल या ल्हातारीला चळ
लागला आहे ! जरी अजून बोलत नाहीत,
तरी पण जिवंतच आहेत ! थोडा दम
खा—लणजे बोलतीलही या ! ये बाई !
आपल्या आईला नमस्कार कर, लणजे
ती तुला आशीर्वाद देईल ! बाई ! ही आप-
ली मुक्तावली सांपडली बरें !

इंद्र०—सर्व देव माझ्या कन्येकडे प्रेमदृष्टीने
पाहोत, आणि हिचें कल्याण करोत ! ब-
ये ! कोणी ग तुझे लालन पालन केलें ?
कोठें तूं होतीस ? आणि कधीं येथें पुनः
आलीस ? यशोदाबाईनें मला सांगितलें, कीं
गुरूजींचें असें वचन आहे कीं तूं सांपड-
शील, तेव्हां तें कधींही खोटे ठरणार ना-
हीं या भरंवशावर राहून, तुला एकदा पहावें
एवढ्याच आशातंतूवर प्राण राखून ठेवले !—

शो०—हे सर्व सांगायला अजून पुष्कळ वेळ
आहे ! यांची गोष्ट झाली लणजे मग तु-
ला आपली गोष्ट सांगावी लागेल ! ल-
णून फावल्या वेळीं सर्व सांगतां येईल !—
॥ लें बाई एकदाचे देवानें सुखाचे दिवस

दाखविले ? माझे काय आतां उरलें आहे ?
सर्व हौस झाली. जाईन आतां एकाद्या
क्षेत्रीं आणि वसेन तेथें रामराम लणत !

चंद्र०—यशोदाबाई ! तुझी मला डोईखांशा-
वर घेऊन वाढविलें, आणि आतां माझी प्रिया
मला समर्पिली ! मला तर त्यावेळीं वाटलें
कीं हिनें प्राण सोडले ! मी मोहांतच होतो,
त्यावेळीं मला तुझी फसविलें, पण हा मी
उपकारच स्मरतो. तुमचे उपकार कोठें
फेडावे ? तसेच—हे सत्यव्रत !—यांचाही
भ्यां दुष्टानें छळ केला ! पण हे सत्यव्रत ते
सत्यव्रतच ! यांनीं दोन्ही कुळांचें कल्याण
केलें. यांचे तरी उपकार कोठवर स्मरावे !
येथून आपण जाऊं काय ? अजून ही शंका
तुझ्या मनांतली गेली नाही काय ? याज-
कडे बघ—हा माझा भाऊच ! भ्यां चांडा-
लानें व्यर्थ कल्पना घेतली ! हा माझा
व्यामोह ! या आपल्या कन्येवर कमला-
क्षाचें मन जाणों विधीनेच बसविलें, तेव्हां
हा आपला जामात होणार ! चल ! मग
फावल्यावेळीं एकमेकांचें वृत्त एकमेकांस
विचारतां येईल ! तूर्त ज्या जगद्गुरूच्या
प्रसादेकरून हा सुदिन उगवला, त्यास
नमस्कार करून अनन्यभावे शरण जाऊं
आणि त्याची प्रार्थना करूं !—

श्लोक.

कालीं वर्षीनि धारा अमित तृणवृती तुष्टिदा भूमि होवो,
दुष्टांचा हेतु होवो विफल, सफलते साधुचा यत्न पावो,
झाली मोहप्रभावे माते अतिकलुषी ती प्रसादास पावो,
मोहांधां सर्वलोकां विलसित सगळें हें सरा मार्ग दावो !
(सर्व जातात.)

१. सफलतेला पावो—सफल होवो. २. अत्यंत
गढुळ. ३. प्रसन्नतेस. स्वच्छतेप्रत. ४. चरित्र. (व्यं-
ग्य अर्थ) हें मोहविलसित नाटक.